

บทสังเคราะห์รายงานการวิจัย

ชุดโครงการเครือข่ายปริญญาโทไทยศึกษา : เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้าน
บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์

ยงยุทธ ชูแว่น
ประมวล มณีโรจน์

ภายใต้การสนับสนุนเงินทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย(สกว.)

2546

สารบัญ

หน้า

คำนำ

บทคัดย่อ

Abstract

ปัญหา คำถาม และแนวคิดในการสังเคราะห์

๑

ลักษณะทางกายภาพและกลุ่มชนของกลุ่มทะเลสาบสงขลา

๗

เส้นทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

๑๒

- ยุค 'สังคมเกษตรแบบเปิด' (ก่อนทศวรรษ ๒๕๓๐)

๑๒

- ยุคการเปลี่ยนผ่าน (ทศวรรษ ๒๕๓๐-๒๕๐๐)

๒๔

- ยุคการเปลี่ยนแปลง (หลังทศวรรษ ๒๕๐๐)

๔๑

บทสรุป

๕๔

เอกสารที่ใช้ในการสังเคราะห์

๕๗

คำนำ

เอกสารชิ้นนี้สังเคราะห์เรียบเรียงมาจากการทำวิทยานิพนธ์ จำนวน ๕ เล่ม ในโครงการวิจัยชุดเครือข่ายปริญญาโทไทยศึกษา : เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์ และจากการศึกษาเพิ่มเติมในภาคสนามและเอกสารจำนวนหนึ่ง ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะทดลองตอบคำถามเกี่ยวกับปัญหาของไทยศึกษาบางประเด็นที่กำลังถกเถียงกันอยู่ในปัจจุบัน โครงการวิจัยชุดนี้โดยการริเริ่มและสนับสนุนเงินทุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) จึงขอขอบคุณไว้ ณ โอกาสนี้

นอกจากจะเป็นการสนับสนุนในการทำวิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท และได้ข้อมูลที่สามารถนำมาสังเคราะห์เรียบเรียงจนเกิดเป็นภาพรวมเกี่ยวกับเส้นทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาได้ชัดเจนในระดับหนึ่งตามจุดมุ่งหมายที่วางไว้ข้างต้นแล้ว ชุดโครงการนี้ก็ยังสัมพันธ์สอดคล้องและเป็นประโยชน์อย่างยิ่งกับ กลุ่มโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ที่ได้รับการสนับสนุนจากแหล่งเงินทุนเดียวกัน โดยมีเป้าหมายสำคัญคือ การเขียนภาพรวม "ประวัติศาสตร์ทะเลสาบ สงขลา" ซึ่งเป็นการวิจัยในระยะสุดท้ายต่อไป

ในการสังเคราะห์เรียบเรียงเส้นทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในบริเวณดังกล่าวนี้ แม้ว่าจะทำให้เกิดภาพใหม่ในลักษณะที่ท้าทายต่อแนวความคิดเดิม และมองเห็นความหลากหลายของท้องถิ่นไทยมากยิ่งขึ้น แต่ก็ถือได้ว่าเป็นการศึกษาในเมืองต้นที่จะต้องค้นคว้าเพิ่มเติม ตลอดจนมีการปรับปรุงแก้ไข ทั้งในส่วนของวิธีการนำเสนอ รายละเอียดของข้อมูล และการอ้างอิงต่าง ๆ ทั้งนี้ก็เพื่อให้ได้ผลการศึกษาที่มีความหนักแน่นแม่นยำจนสามารถตีพิมพ์เผยแพร่ได้ในโอกาสต่อไป

ยงยุทธ ชูแว่น

ประมวล มณีโรจน์

"ศูนย์ทะเลสาบศึกษา" พัทลุง / ฤดูมรสุมตะวันตกเฉียงใต้ 2546

บทคัดย่อ

บทสังเคราะห์เรื่อง “เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์” ได้เรียบเรียงมาจากวิทยานิพนธ์จำนวน ๕ เล่ม (ในชุดโครงการวิจัยเครือข่ายปริญญาโทไทยศึกษา : เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์ สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, ๒๕๕๖)

ในบทสังเคราะห์นี้ มีประเด็นต่าง ๆ ของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในมิติประวัติศาสตร์ที่มีลักษณะเฉพาะไม่เหมือนกับที่รับรู้กันมาแล้วในพื้นที่อื่นๆ ของประเทศ ซึ่งควรจะได้รับ ความสนใจ และทบทวนกันเป็นพิเศษต่อไปในประเด็นดังต่อไปนี้

๑. ลักษณะการผลิตที่เป็นเสมือนแบบพอเพียงและจิตสำนึกเชิงอนุรักษ์ที่เห็นนั้น ไม่ใช่เป็นอุดมการณ์ของชุมชนตามที่เคยเข้าใจ หากเกิดจากการมีข้อจำกัดในพลังการผลิต และเทคโนโลยีทางการผลิตเป็นสำคัญ เช่นเดียวกับ “การแลกเปลี่ยนให้ปัน” ที่มีเงื่อนไขของ “บริบท” อันซับซ้อนอยู่เบื้องหลัง ฉะนั้น “การมีน้ำใจ” จึงเป็นวาทกรรมมากกว่าสิ่งที่อยู่ในสำนึกอย่างแท้จริง

๒. ชุมชนถูกกระตุ้นให้ปรับตัวในด้านการผลิตไปสู่ระบบตลาดตลอดเวลา ซึ่งไม่ขัดแย้งกับความใฝ่ฝันของชาวบ้านที่ต้องการมีชีวิตทางด้านวัตถุที่ดีกว่าเดิม ด้วยเหตุนี้พวกเขาจึงตอบสนองนโยบายทางด้านเศรษฐกิจของรัฐตลอดมา นับแต่การปฏิรูปการปกครองมาแล้ว หากพัฒนาการดังกล่าวได้เกิดขึ้นอย่างช้า ๆ มีระยะ “การเปลี่ยนผ่าน” ที่สับสนไม่น้อยกว่า ๔ ทศวรรษก่อน “การเปลี่ยนแปลง” อย่างแท้จริงภายหลังทศวรรษ ๒๕๐๐

๓. รัฐได้เข้ามามีอิทธิพลและครอบงำเหนือชุมชนหมู่บ้านอย่างต่อเนื่องยาวนานมา ก่อนสมัยรัชกาลที่ ๕ และได้เพิ่มการควบคุมเข้มข้นมากขึ้นตามลำดับ ชุมชนหมู่บ้านในลุ่มทะเลสาบสงขลาจึงไม่เป็นอิสระจากรัฐ และไม่มีร่องรอยอุดมการณ์ของชาวบ้านในเรื่องดังกล่าวนี้ที่มีน้ำหนักเพียงพอ การต่อต้านหลบหนีจากอำนาจรัฐกลับเป็นการสะท้อนให้เห็นว่า พวกเขาแบกรับภาระต่อรัฐไม่ไหว มากกว่าการมีสำนึกในเรื่องอนาธิปไตย (Anarchism)

๔. เศรษฐกิจหมู่บ้านในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา มีเส้นทางเป็นของตัวเองที่ตรวจสอบได้อย่างเป็นองค์รวมกับบริบทด้านอื่นๆ จึงควรมีการศึกษาทบทวนอย่างเข้มข้นอีกครั้งหนึ่ง เพื่อให้ได้ผลการศึกษาที่แม่นยำน่าเชื่อถือ ไม่ด่วนสรุปเร็วเกินไป และในการวางนโยบายการพัฒนาเกี่ยวกับเศรษฐกิจหมู่บ้านต่อไปก็ควรวางอยู่บนพื้นฐานของความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่เป็นลักษณะเฉพาะดังกล่าวกว่า ไม่ใช่กำหนดหรือวางกรอบให้ชุมชนเดินไปตามทางแนวคิดทฤษฎี ที่มีลักษณะไม่สอดคล้องกับทุนทางวัฒนธรรมของชุมชนในแต่ละท้องถิ่น ซึ่งอาจนำไปสู่ความอ่อนแอมากกว่าความเข้มแข็งตามที่มุ่งหวัง

Abstract

This is an abstract of a synthesis entitled "The economy of village communities along Songkla Lake Basin in historical perspectives" which is drawn from 5 theses (in the Master Program research series on Thai studies, Thailand Research Fund, 2003).

In this synthesis, there are many points of the economy of village communities in historical perspectives which deserve specific attentions and reflections as follows:

1. The apparently sufficient production mode and conservative consciousness were not the ideologies of village communities as understood. On the contrary, they came primarily from the limitation of the production mode and the production technology. So did 'the exchanges and sharings' which were conditioned by the underlining complexity of the 'context'. Therefore, '*kan mee namjai*' was more a discourse than a true consciousness.
2. Village communities were constantly activated to accommodate their production to the market which was not in conflict with the desires of the villagers who wanted to have better material lives. Thus they were responsive to the economic policy of the state since the government reform. Nonetheless, the development was a slow process with a confused 'transition' for no less than 4 decades before real 'changes' came around the 1960's (B.E.2500's).
3. The State had influenced and dominated village communities for a long time prior to the reign of King Rama V, and had increased its stronghold continuously. Village communities along Songkla Lake Basin therefore have never been independent from the State, and no evidences of villagers' relevant ideologies are sufficient. On the other hand, the protests and avoidance against State's power reflected the fact that they could no longer tolerate the exploitation of the State rather than there existed a consciousness of anarchism.
4. The economy of the village communities along Songkla Lake Basin had its own direction which could be examined in totality along with other contexts. It is suggested that an intensive review and revision is needed before a reliable and accurate study can be reached without presumptions. Besides, further development policies concerning village economy should be planned on the basis of the historical background with its above specificity, not determined nor set for the communities to follow theories that are not compatible with the cultural capital of each locality. Otherwise, that would lead to its weakness rather than its strength.

๑. ปัญหา คำถาม และแนวคิดในการสังเคราะห์

๑.๑ ปัญหาและคำถาม

ท้องถิ่นศึกษาได้ทวีความสำคัญยิ่งขึ้นในปัจจุบัน ทั้งนี้เพราะการพัฒนาในแนวทางใหม่ที่มีมุ่งให้ชุมชนเข้มแข็ง พึ่งตนเอง และใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืนนั้น หลีกเลียงไม่ได้ที่จะต้องดำเนินไปบนพื้นฐานความเข้าใจต่อวิถีชีวิตและปัญหาของชาวบ้านอย่างแท้จริง

บริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ประกอบด้วยพื้นที่ในจังหวัดพัทลุงทั้งหมด บางส่วนของจังหวัดนครศรีธรรมราชและจังหวัดสงขลา นับเป็น 'ท้องถิ่น' หนึ่งที่มีลักษณะเฉพาะและมีความสำคัญในทุกๆด้านมาตั้งแต่ในอดีต ด้วยเหตุนี้เมื่อบริเวณดังกล่าวต้องประสบกับภาวะวิกฤติดังเป็นที่รับรู้กันโดยทั่วไป ทำให้ภาครัฐและองค์กรพัฒนาเอกชนต่างให้ความสนใจในการพัฒนา เพื่อฟื้นฟูชุมชนหรือสังคมหมู่บ้านที่กำลังล่มสลายให้สามารถปรับตัว ยืนอยู่ได้อย่างมั่นคง และพร้อมที่จะเผชิญกับความเปลี่ยนแปลง รวมทั้งอาจมีบทบาทที่สำคัญต่อไปในอนาคต ความสนใจจากฝ่ายเอกชนและภาครัฐในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นต่อบริเวณนี้สามารถเห็นได้อย่างชัดเจนจากจำนวนงานวิจัยและโครงการพัฒนาด้านต่างๆที่ต้องใช้งบประมาณอย่างมหาศาลและดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องจนปัจจุบัน

ในส่วนของการศึกษาวิจัยนั้น ประเด็นเศรษฐกิจหมู่บ้านและปัจจัยอื่นๆที่เกี่ยวข้องดูจะได้รับความสนใจมากที่สุดประเด็นหนึ่ง ทั้งนี้เพราะต่างมองเห็นตรงกันว่า เรื่องราวทางเศรษฐกิจระดับหมู่บ้านนั้น ถือเป็นปัจจัยพื้นฐานสำคัญสูงสุดในการดำรงอยู่ของชีวิตและสังคมโดยทั่วไป ฉะนั้นการศึกษาสภาพเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านไม่ว่าจะจะเป็นลักษณะการผลิต การแลกเปลี่ยนค้าขาย วัฒนธรรมชุมชน การจัดการทรัพยากร ปัจจัยและผลกระทบในลักษณะต่างๆ ตลอดจนปัญหาที่เกี่ยวข้องอื่นๆ ย่อมจะทำให้เกิดความเข้าใจเศรษฐกิจชุมชนและสังคมหมู่บ้านได้ดียิ่งขึ้น ซึ่งสามารถนำเอาความรู้ดังกล่าวไปแก้ไขปรับปรุง ตลอดจนพัฒนาเศรษฐกิจของสังคมหมู่บ้านให้เข้มแข็ง อันหมายถึงยกระดับคุณภาพชีวิตให้สูงขึ้นตามเป้าหมายของการพัฒนาในแนวทางใหม่ การศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านจึงถูกให้ความสำคัญด้วยเหตุผลดังกล่าวมา

อย่างไรก็ตาม การศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้านในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเท่าที่ผ่านมายังมีปัญหาหรือข้อบกพร่องอยู่มาก กล่าวคือ ยังขาดการศึกษาในลักษณะที่มีมิติทางประวัติศาสตร์และขาดการอธิบายที่สอดคล้องสัมพันธ์กับสังคมท้องถิ่น งานเกือบทั้งหมดมักเป็นการศึกษาสภาพทางเศรษฐกิจและปัญหาในปัจจุบันเสียเป็นส่วนใหญ่ ตลอดจนเสนอแนวทางแก้ไขและปรับปรุงในอนาคต การศึกษาในลักษณะดังกล่าวนี้ย่อมไม่อาจมองเห็น

กระบวนการพัฒนาเศรษฐกิจหมู่บ้านในอดีต ว่าได้เปลี่ยนแปลงสืบเนื่องสัมพันธ์กับชุมชนมาอย่างไร และมีปัจจัยเงื่อนไขอะไรทำให้เศรษฐกิจดังกล่าวยังดำรงอยู่หรือเปลี่ยนแปลงไป และชาวบ้านปรับตัวอย่างไร ปัญหาของการศึกษาดังกล่าวนี้ย่อมทำให้ขาดพลังในการอธิบายลักษณะเศรษฐกิจของหมู่บ้าน อันเป็นเหตุให้ข้อเสนอแนะแนวทางการแก้ไขหรือส่งเสริมในอนาคตไร้ทิศทางและขาดน้ำหนักไปมาก เนื่องจากไม่ได้สังเคราะห์จากประสบการณ์ของชุมชนซึ่งซับซ้อนและมีพลวัตมาตั้งแต่อดีต

ปัญหาหรือข้อบกพร่องในการศึกษาเศรษฐกิจหมู่บ้าน (ในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา) ดูเหมือนจะได้รับการแก้ไขไปบ้างแล้วระดับหนึ่งในงานของ จักรทิพย์ นาถสุภา และพูนศักดิ์ ธานีกรประดิษฐ์ เรื่อง **เศรษฐกิจหมู่บ้านภาคใต้ฝั่งตะวันออกในอดีต (๒๕๔๐)** ที่ได้พัฒนาทั้งกรอบแนวคิดที่ใหม่กว่าและการกำหนดขอบเขตทางกายภาพที่จำเพาะเจาะจงมากขึ้น จะอย่างไรก็ตาม งานชิ้นนี้กลับมีประเด็นสำคัญที่ท้าทายต่อการวิพากษ์วิจารณ์เป็นอย่างยิ่ง กล่าวคือ นอกจากจะเป็นการเสนอภาพในอดีตที่ค่อนข้างจะขาดลักษณะพลวัตแล้ว การอาศัยแนวคิดเชิงทฤษฎีที่เรียกว่า 'วัฒนธรรมชุมชน' และ 'อนาธิปัตย์นิยม' (Anarchism) มาใช้เป็นกรอบในการศึกษานั้น ดูจะหลวมและยังต้องใช้หลักฐานอื่นๆ ใ้รอบด้านยิ่งขึ้น ทั้งจะต้องวิพากษ์ตรวจสอบหลักฐานนั้นๆ ให้นำเชื่อถือเพิ่มขึ้นอีกด้วย ด้วยเหตุนี้ข้อสรุปภาพเศรษฐกิจหมู่บ้านในงานชิ้นดังกล่าวจึงยังเป็นที่น่าสงสัย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของความพอเพียง ความเป็นอิสระของชุมชน รวมทั้งความมีน้ำใจก็มักเป็นการมองในระบบคุณค่าโดยปราศจากเงื่อนไข ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งก็คือ แม้ว่าจะกำหนดขอบเขตทางกายภาพให้แคบลงมาแล้ว แต่การสรุปก็ยังคงเป็นการให้ภาพรวมที่ขาดลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นต่างๆ ่าเหมือนหรือแตกต่างกันหรือไม่อย่างไร ด้วยเหตุนี้แม้ว่าจะเป็นงานที่มีคุณูปการต่อการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในมิติประวัติศาสตร์ของภาคใต้และบริเวณสามจังหวัดในลุ่มทะเลสาบสงขลาโดยตรง แต่กล่าวได้ว่าองค์ความรู้ที่เกิดขึ้นนั้นยังคลุมเครือ เพราะขาดการตรวจสอบที่เข้มข้นระหว่างทฤษฎีกับข้อมูล จุดอ่อนในเรื่องนี้ได้เป็นที่วิพากษ์วิจารณ์กันมากขึ้นในระยะหลัง จึงนับเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งของไทยศึกษาเกี่ยวกับชุมชนหมู่บ้านในปัจจุบัน

จากความสำคัญทั้งในแง่ของท้องถิ่นศึกษาและปัญหาในการศึกษาดังที่ได้กล่าวมา จึงเห็นว่าควรศึกษาวิจัยเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์อย่างเป็นระบบ ซึ่งในที่นี้จะศึกษาในลักษณะของชุดโครงการวิทยานิพนธ์ปริญญาโทที่มีมุมมองมาจากศาสตร์ต่างๆ ที่เกี่ยวข้องในหลายสาขา^๑ โดยเฉพาะอย่างยิ่งนับเป็นครั้งแรกๆ ที่ได้มี

^๑ หมายถึงวิทยานิพนธ์ชุดโครงการเครือข่ายปริญญาโท ๕ เรื่อง และเรื่องทดลองศึกษาเพิ่มเติมอีก ๒ เรื่อง คือ ๑) ศึกษา

ลักษณะเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนชาวนาบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในวรรณกรรมนิราศ โดย พิเชฐ แสงทอง สาขาไทยศึกษา

การศึกษาภาพสะท้อนเศรษฐกิจและสังคมท้องถิ่นจากวรรณกรรมและคติชนอย่างจริงจัง นอกจากนั้นการศึกษาเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่พยายามแยกย่อยทำความเข้าใจถึงวิถีการผลิตหลายแบบใน 'ท้องถิ่น' แห่งหนึ่ง โดยให้ความสำคัญกับข้อมูลที่หลากหลายมากขึ้นเช่นนี้ ก็นับเป็นความก้าวหน้าของท้องถิ่นศึกษาที่จะนำไปสู่ความเข้าใจชุมชนหมู่บ้านอย่างลึกซึ้งต่อไป

อย่างไรก็ตาม ภาพสะท้อนลักษณะทางด้านเศรษฐกิจจากวรรณกรรมและการศึกษาวิถีการผลิตแบบต่าง ๆ ที่ได้จากการทำวิทยานิพนธ์ในแต่ละหัวข้อก็ยังเป็นองค์ความรู้หรือข้อมูลที่ยังแยกย่อยเป็นส่วน ๆ ไม่สามารถมองเห็นลักษณะเครือข่ายความสัมพันธ์ทั้งหมดของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ซึ่งเป็น 'ท้องถิ่น' ที่มีความเป็นเอกภาพและสำคัญแห่งหนึ่งได้ ด้วยเหตุดังนั้น จึงเห็นว่ามีคามจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องเอาข้อมูลและข้อสรุปจากวิทยานิพนธ์ทั้งหมด นำมาวิเคราะห์สังเคราะห์เป็นภาพรวมของระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติประวัติศาสตร์ เพื่อทราบถึงโครงสร้างและกลไกของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณนี้ ไม่ว่าจะเป็นจุดมุ่งหมายของการผลิต ลักษณะการผลิต การแลกเปลี่ยนค้าขาย กระบวนการใช้และการแจกจ่ายทรัพยากร การผลิตซ้ำ การพึ่งตนเอง ตลอดจนแรงขับเคลื่อนต่างๆ เหล่านี้ว่ามีเส้นทางของตัวเองอย่างไร รวมทั้งอธิบายการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านที่เป็นมาในอดีตจวบจนปัจจุบัน ตลอดจนปัจจัยและผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง ๒) วิเคราะห์ภาพสะท้อนเศรษฐกิจสังคมชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาที่ปรากฏในวรรณกรรมท้องถิ่นประเภทร้อยกรองในยุคการพิมพ์ (พ.ศ.๒๔๗๒-๒๕๐๓) โดย วินัย สุกใส สาขาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ ๓) การแลกเปลี่ยนผลผลิตของชุมชนรอบทะเลสาบสงขลาในสมัยเรือเมล์ (พ.ศ.๒๔๖๕-๒๕๑๖) โดย อุทิศ สังข์รัตน์ สาขาไทยคดีศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ ๔) ศึกษาการผลิตของชุมชนทะเลน้อยตั้งแต่ตั้งอำเภอทะเลน้อยถึงตั้งเขตห้ามล่าสัตว์ป่าทะเลน้อย (พ.ศ.๒๔๙๐-๒๕๑๗) โดย สวัสดิ์ พันฤทธิ์ดำ สาขาไทยคดีศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ ๕) ศึกษาการผลิตของชุมชนซึ่งเขาบรรทัดในจังหวัดพัทลุงตั้งแต่การจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชจนถึงการใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (พ.ศ.๒๔๙๙-๒๕๐๕) โดย บรรเท็ง ศิริมุสิก สาขาไทยคดีศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยทักษิณ ๖) ประวัติศาสตร์ชุมชนในบริเวณป่าพรุควนเคร็งในเขตรอยต่อจังหวัดพัทลุง สงขลา และนครศรีธรรมราช โดย สมคิด ทองสง พิเชฐ แสงทอง และวีระ แสงเพชร (ทดลองศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนหรือหมู่บ้านในช่วงเวลาประมาณ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา) และ ๗) โรคและการบริหารในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา พ.ศ.๒๔๓๒-๒๕๒๕ โดย สุวิทย์ มาประสงค์ (ทดลองศึกษาถึงศักยภาพในการดูแลตัวเองจากโรคภัยไข้เจ็บของชุมชนในช่วงเวลาประมาณ ๑๐๐ ปีที่ผ่านมา)

๑.๒ แนวคิดในการสังเคราะห์

การสังเคราะห์ภาพรวมระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาจากชุดโครงการวิทยานิพนธ์ปริญญาโทนี้ จะประยุกต์ใช้แนวความคิด 'การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม' ซึ่งเป็นแนวคิดที่มุ่งเปิดพรมแดนของการศึกษาประวัติศาสตร์ไปสู่ด้านเศรษฐกิจและสังคม จึงมีความเหมาะสมเป็นอย่างยิ่งที่จะนำมาประยุกต์ใช้ในการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น แนวคิดในการสังเคราะห์ภาพรวมระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาดังกล่าว เกิดจากการรวบรวมและผสานเอาแนวคิดและความเห็นต่างๆ ของนักวิชาการคนสำคัญในสังคมไทยปัจจุบัน เช่น นิธิ เอียวศรีวงศ์, ศรีศักร วัลลิโภดม, จักรทิพย์ นาถสุภา, อานันท์ กาญจนพันธ์ ฯลฯ ผู้ซึ่งเกี่ยวข้องและศึกษาวิจัยสังคมท้องถิ่นไทยมานาน นำมาสังเคราะห์และประมวลขึ้นมาเป็นแนวคิดที่เรียกว่า 'การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม' ในที่สุด

แนวความคิด 'การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม' มีลักษณะสำคัญโดยสังเขป คือกำหนด 'หน่วย' หรือขอบเขตทางกายภาพเป็น 'ท้องถิ่น' หนึ่งๆ โดยอาศัยเครือข่ายความสัมพันธ์ของระบบต่างๆ ขึ้นมาเป็นตัวกำหนด เช่น เศรษฐกิจ วัฒนธรรม สังคม การเมือง เป็นต้น แม้ว่าจะไม่มีระบบใดในโลกที่สมบูรณ์ร้อยเปอร์เซ็นต์ แต่ระบบดังกล่าวต้องเต็มหรือสมบูรณ์ในตัวของมันเองระดับหนึ่ง เช่น เลี้ยงตัวเองได้ แลกเปลี่ยนกันในระบบพอสมควร หรือมีลักษณะร่วมทางเศรษฐกิจ สังคมและ/หรือวัฒนธรรมที่ชัดเจน ฯลฯ สิ่งเหล่านี้คือความเป็น 'ท้องถิ่น' ที่เราจะต้องศึกษา

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม เป็นการศึกษาที่โยงระบบต่าง ๆ ของสังคมเข้าหากันอย่างสอดคล้องกลมกลืน เพราะเนื้อหาหรือกิจกรรมในแต่ละด้านของมนุษย์ ไม่ว่าจะเป็นระบบเศรษฐกิจ สังคม การเมือง ศาสนา วัฒนธรรม ฯลฯ ล้วนมีความสัมพันธ์กันอย่างแนบแน่น แม้ว่าอาจศึกษาเจาะลึกไปยังเนื้อหาด้านหนึ่งด้านใดเพียงด้านเดียว เช่น กรณีเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านนี้ แต่ผู้ศึกษาควรสำนึกเสมอว่าเนื้อหาที่ศึกษานั้นไม่ได้เกิดขึ้นอย่างโดดๆ หากเกิดขึ้นท่ามกลางบริบทของกิจกรรมด้านอื่นๆ ตลอดเวลา นอกจากจะศึกษาเนื้อหาในลักษณะดังกล่าวแล้ว ก็ยังต้องศึกษาความสัมพันธ์ของระบบต่าง ๆ ใน 'ท้องถิ่น' กับ 'ท้องถิ่น' อื่นๆ และกับศูนย์กลางอำนาจรัฐอีกด้วย ทั้งนี้เพราะระบบเศรษฐกิจ วัฒนธรรม สังคม การเมือง ฯลฯ ของท้องถิ่นหนึ่งๆ ต้องพึ่งพาท้องถิ่นอื่นๆ อยู่เสมอ ความสัมพันธ์ดังกล่าวอาจมีในลักษณะเท่าเทียมกัน มีอิทธิพลต่อกัน หรือเป็นอิสระจากกันก็ได้ มีแนวโน้มว่าการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจะเริ่มรังเกียจส่วนที่ 'ท้องถิ่น' ต้องสัมพันธ์กับ

ส่วนกลางหรือศูนย์อำนาจรัฐ ซึ่งเท่ากับปฏิเสธหรือมองข้ามบริบทที่เป็นจริงทางประวัติศาสตร์ อันจะทำให้ผลทางการศึกษากพร่องไปอย่างน่าเสียดาย

การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม เน้นศึกษาความเปลี่ยนแปลงและผลของความเปลี่ยนแปลง อันที่จริงในการศึกษาเนื้อหาต่าง ๆ และประเด็นความสัมพันธ์ ย่อมหมายถึงการศึกษาความเปลี่ยนแปลงอยู่ด้วยแล้ว เช่น การศึกษาระบบเศรษฐกิจ ในทางประวัติศาสตร์ไม่ได้หมายความว่าเพียงการอธิบายกลไกการทำงานของระบบทั้งหมดในระยะเวลาหนึ่งเท่านั้น แต่หมายถึงการอธิบายความคลี่คลายนี้ในระยะเวลาที่สืบเนื่องกันอีกด้วย กล่าวคือ พิจารณาเงื่อนไขต่าง ๆ ทั้งภายในและภายนอกที่นำไปสู่ความเปลี่ยนแปลง แม้ในตัวระบบที่ดูเหมือนจะหยุดนิ่งไม่เปลี่ยนแปลงนั้น ก็อาจมีส่วนประกอบที่เอื้อต่อความเปลี่ยนแปลงได้เมื่อมีเงื่อนไขอันเหมาะสมเกิดขึ้น ความสนใจถึงพลังของความเปลี่ยนแปลงที่แฝงเร้นอยู่ในเรื่องที่ศึกษาเช่นนี้ จะทำให้ประวัติศาสตร์ส่วนที่ศึกษามีพลวัตในตัวเอง

จากการที่ต้องศึกษาเนื้อหาหลายด้านอย่างเป็นองค์รวมและมีพลวัตดังกล่าว จึงนอกจากจะต้องให้ความสำคัญกับหลักฐานทุกประเภท ทั้งเอกสารของราชการและหลักฐานท้องถิ่นแขนงต่างๆ รวมทั้งต้องประเมินตรวจสอบหลักฐานอย่างรอบคอบแล้ว ยังต้องให้ความสำคัญกับแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ และนำมาเป็นเครื่องมือสำหรับการศึกษาเพื่อเข้าใจสังคมให้รอบด้านและลึกซึ้งที่สุดอีกด้วย อย่างไรก็ตาม การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม ก็ไม่ได้ยึดเอาแนวคิดทฤษฎีอย่างใดอย่างหนึ่งมาเป็นกรอบในการศึกษา แต่มุ่งเลือกแนวคิดทฤษฎีต่างๆ มาใช้อย่างรอบคอบให้เหมาะสมและสัมพันธ์สอดคล้องกับบริบทเงื่อนไข และหลักฐานข้อมูลต่างๆ แนวคิดทฤษฎีจะมีประโยชน์ช่วยสร้างพื้นฐานความคิดเกี่ยวกับการวิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ และเป็นช่องทางให้เห็นปัญหาจากแง่มุมอื่น ๆ ที่กว้างขึ้น ซึ่งผู้ศึกษาจะไม่สามารถพัฒนาปัญหาหรือคำถามเพิ่มเติมต่างๆ ได้ จากตัวหลักฐานทางประวัติศาสตร์แท้ ๆ เพียงอย่างเดียว เพราะฉะนั้นความใส่ใจต่อแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ จึงเอื้อประโยชน์แก่การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวมเป็นอย่างมาก

แนวคิดการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม ซึ่งเป็นความพยายามที่จะผสานเอาวิธีการทางประวัติศาสตร์และสังคมศาสตร์เข้ามาศึกษาชุมชนท้องถิ่นของไทย โดยการปรับปรุงแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในท้องถิ่นศึกษาตลอดมา รวมทั้งพิจารณาข้อเสนอแนะที่มีคุณค่าจากนักวิชาการหลายสาขา นำมาสังเคราะห์ประมวลเป็นแนวคิดและวิธีการที่ละเอียดอ่อน จนสามารถสร้างองค์ความรู้ที่มองเห็นความเคลื่อนไหวของสังคมได้ซับซ้อนขึ้น โดยเน้นใช้ข้อมูลอย่างรอบด้านแบบสหสาขาวิชา กับการพิจารณาแนวคิดทฤษฎีทางสังคมศาสตร์อย่างเหมาะสมเช่นนี้ จึงน่าจะเป็นแนวทางให้การศึกษาเรื่องท้องถิ่น

ของไทยมีประสิทธิภาพ และสามารถตรวจสอบความแม่นยำในการสร้างองค์ความรู้ได้มากยิ่งขึ้น

การสังเคราะห์ภาพรวมระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาที่แสดงให้เห็นถึงลักษณะโครงสร้างและการดำเนินงานของกลไกในแต่ละด้านของเศรษฐกิจชุมชน รวมทั้งอุดมการณ์และแรงขับเคลื่อนต่างๆดังกล่าว เพื่อทราบว่าระบบเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านบริเวณนี้มีเส้นทางของตัวเองอย่างไรนั้น ก็อยู่ภายใต้กรอบความคิด 'การศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวม' ดังกล่าวนี้นั่นคือเส้นทางของระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา ได้ดำเนินเป็นพลวัตไปทามกลางบริบทด้านอื่นๆของสังคมอย่างแยกไม่ออก แม้จะศึกษาเนื้อหาทางเศรษฐกิจเพียงด้านเดียว ก็ต้องมีความสำนึกและไม่ลืมที่จะตรวจสอบกับบริบทด้านอื่นๆ เพราะทุกส่วนของสังคมจะสัมพันธ์กันอย่างเป็นองค์รวม โดยมีปัจจัยทั้งภายในและภายนอกเป็นตัวกระทบหรือผลักดันอยู่ตลอดเวลา

การศึกษาระบบเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาในมิติทางประวัติศาสตร์โดยอาศัยข้อมูลดิบและข้อสรุปบางส่วนจากโครงการเครือข่ายวิทยานิพนธ์ปริญญาโทนี้ นอกจากจะเป็นครั้งแรก ๆ ที่ทดลองศึกษาแบบสหสาขาวิชาโดยใช้ข้อมูลจากวรรณกรรมและคติชนศึกษาภาพสะท้อนของเศรษฐกิจและสังคมท้องถิ่น โดยการประยุกต์ใช้แนวความคิดการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแบบองค์รวมแล้ว การศึกษาในประเด็นเศรษฐกิจชุมชนท้องถิ่นที่ยึดเอาหมู่บ้านเป็นศูนย์กลางในการศึกษาเช่นนี้ ยังเป็นการสร้างองค์ความรู้ที่อาจจะนำไปสู่ข้อสรุปใหม่ ๆ ทางทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นศึกษา ซึ่งจะช่วยให้ทำความเข้าใจและพัฒนาแนวคิด สำหรับวางนโยบายที่เกี่ยวกับ 'เศรษฐกิจชุมชน' และ 'เศรษฐกิจพอเพียง' ของชาติต่อไปอีกด้วย.

๒. ลักษณะทางกายภาพและกลุ่มชนของกลุ่มทะเลสาบ

ด้วยความสูงไม่น้อยกว่า ๑,๘๐๐ เมตร ๑,๒๐๐ เมตรและ ๘๐๐ เมตรจากระดับน้ำทะเลของ 'เขาหลวง' ในจังหวัดนครศรีธรรมราช 'เขาเจ็ดยอด' ในจังหวัดพัทลุง และ 'เขาน้ำค้าง' ในจังหวัดสงขลาตามลำดับ คือที่มาของ 'แนวภูเขาบรรทัด' ซึ่งลากเชื่อมต่อกันทั้งสามในแนวเหนือใต้ด้วยความยาวไม่น้อยกว่า ๓๐๐ กิโลเมตร จากจังหวัดนครศรีธรรมราชผ่านจังหวัดพัทลุง ตรัง และสตูล ไปพบกับแนวภูเขาสันกาลาคีรีที่จังหวัดสงขลา และจากแนวภูเขาบรรทัดซึ่งเปรียบเสมือนกระดูกสันหลังของคาบสมุทรภาคใต้นี้เอง ที่ระดับความสูงเฉลี่ยของยอดภูเขาทั้งสามได้ลดระดับลงเป็นที่เนินหรือที่สูงริมเชิงเขา ก่อนจะเทลาดลงไปเป็นที่ราบทุ่งเกษตรและที่ราบลุ่มชายทะเลหรือชายฝั่งอ่าวไทยทางด้านทิศตะวันออก

แนวภูเขาบรรทัดคือแหล่งกำเนิดของสายน้ำเล็กๆหลายร้อยสาย สายน้ำเหล่านั้นส่วนหนึ่งไหลมารวมตัวกันยังที่เนินหรือที่สูงริมเชิงเขา กลายเป็นลำคลองสายสั้นๆไหลผ่านที่ราบทุ่งเกษตรและที่ราบลุ่มชายทะเล ลงสู่แหล่งพักน้ำจืดขนาดใหญ่ทางด้านทิศตะวันออกของแนวภูเขาบรรทัด ซึ่งรู้จักกันในนามของ 'ทะเลสาบสงขลา'

หากเชื่อว่าแผ่นดินลักษณะเรียวยาวซึ่งยื่นออกมาจากพื้นที่ของอำเภอหัวไทร (นครศรีธรรมราช) ลงไปจนถึงอำเภอสิงหนครที่บ้านหัวเขาแดง (สงขลา) หรือที่เรียกกันว่า 'แผ่นดินนก' นั้น คือสันทรายเกิดใหม่ตามแนวคิดของนักธรณีวิทยา ก็ต้องเชื่อต่อไปอีกว่า 'ทะเลสาบสงขลา' คือแหล่งน้ำที่ถูกสันทรายเกิดใหม่แยกส่วนออกมาจากอ่าวไทย กลายเป็นแหล่งพักน้ำจืดขนาดใหญ่จากสายน้ำและลำคลองสายสั้นๆกว่าร้อยสายที่ไหลลงมาจากภูเขาบรรทัด โดยแนวคิดนี้สันทรายเกิดใหม่หรือสันทรายแผ่นดินนกกับแหล่งพักน้ำจืดขนาดใหญ่หรือทะเลสาบสงขลาจึงเกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน ทะเลสาบสงขลาหรือแหล่งพักน้ำจืดดังกล่าวเป็นแหล่งน้ำขนาด ๑,๐๔๐ ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ ๖๑๖,๗๕๐ ไร่ มีแนวเขตทางด้านทิศเหนือติดต่อกับพื้นที่ของ 'พรุควนเค็ริง' ซึ่งเป็นบริเวณป่าพรุทางด้านทิศใต้ของจังหวัดนครศรีธรรมราช, ด้านทิศตะวันตกติดต่อกับแนวเขตของทุ่งราบในจังหวัดพัทลุงและจังหวัดสงขลา, ด้านทิศใต้ติดต่อกับบริเวณทุ่งพรุของอำเภอหาดใหญ่ จังหวัดสงขลา ส่วนทางด้านทิศตะวันออกติดต่อกับแนวเขตของสันทรายแผ่นดินนกจากอำเภอระโนด อำเภอกระเสสินธุ์ อำเภอสะทิงพระ ไปจนถึงอำเภอสิงหนครของจังหวัดสงขลา

จากความกว้างใหญ่ของขนาดพื้นที่และแนวเขตที่ติดต่อกับระบบนิเวศบกหลายลักษณะ ทำให้ลักษณะทางกายภาพของทะเลสาบสงขลามีความแตกต่างซึ่งส่งผลต่อระบบ

นี้เวรน้ำอันหลากหลายอีกด้วย กล่าวคือ จากความกว้างจากทิศตะวันตกไปตะวันออก ประมาณ ๒๐ กิโลเมตร และความยาวจากทิศเหนือไปทิศใต้ประมาณ ๗๕ กิโลเมตรนั้น สามารถแบ่งลักษณะทางกายภาพได้เป็น ๓ ส่วน คือ

๑) ทะเลน้อย แหล่งน้ำจืดตอนบนสุดอยู่ในตำบลทะเลน้อย (อ.ควนขนุน จ.พัทลุง) มีพื้นที่ประมาณ ๓๐ ตารางกิโลเมตร มีแนวเขตทางด้านทิศเหนือติดต่อกับพื้นที่ของพรุควนเครัง และมีลักษณะที่ค่อนข้างจะแยกส่วนออกจากทะเลสาบ แต่ถูกเชื่อมต่อกับทะเลสาบตอนบนด้วยลำคลองหลายสาย เช่น คลองปากประ คลองกลาง คลองนางเรียม เป็นต้น

๒) ทะเลสาบตอนใน แหล่งน้ำตอนนี้มีทั้งน้ำจืดและน้ำกร่อย เป็นส่วนที่กว้างที่สุดของทะเลสาบมีพื้นที่ประมาณ ๗๘๖ ตารางกิโลเมตร มีอาณาเขตตั้งแต่ม้านปากประ (อ.ควนขนุน จ.พัทลุง) และบ้านปากบาง (อ.ระโนด จ.สงขลา) ลงมาจนถึงบ้านปากพะยูน (อ.ปากพะยูน จ.พัทลุง) และช่องแคบบ้านปากกรอ (อ.สิงหนคร จ.สงขลา) โดยมีคลองเตียนและช่องแคบบากกรอเชื่อมต่อกับทะเลสาบตอนล่าง

๓) ทะเลสาบตอนนอก เป็นแหล่งน้ำเค็ม มีพื้นที่ประมาณ ๒๒๓ ตารางกิโลเมตร มีอาณาเขตตั้งแต่ม้านปากกรอ (อ.สิงหนคร จ.สงขลา) ลงไปจนถึงปากทะเลสาบซึ่งเชื่อมต่อกับอ่าวไทยที่บ้านหัวเขาแดง (อ.สิงหนคร จ.สงขลา)

หากจะแบ่งทะเลสาบสงขลาตามระดับความเค็มของน้ำก็สามารถแบ่งได้เป็น ๔ ส่วนคือ ๑) ทะเลน้อยซึ่งเป็นแหล่งน้ำจืดตลอดปี ๒) ทะเลหลวงหรือทะเลสาบตอนบน คือ บริเวณทางด้านทิศเหนือของทะเลสาบตอนในจากบ้านปากประ (อ.ควนขนุน จ.พัทลุง) และบ้านปากบาง (อ.ระโนด จ.สงขลา) ลงมาจนถึงบริเวณบ้านจองถนน (อ.เขาชัยสน จ.พัทลุง) และบ้านคูขุด (อ.สะทิงพระ จ.สงขลา) แหล่งน้ำส่วนนี้เชื่อมต่อกับทะเลน้อยและป่าพรุจึงเป็นแหล่งน้ำจืดเกือบตลอดปีเช่นกัน ๓) ทะเลสาบหรือทะเลสาบตอนกลาง คือ บริเวณทางด้านทิศใต้ของทะเลสาบตอนในจากบริเวณบ้านจองถนน (อ.เขาชัยสน จ.พัทลุง) และบ้านคูขุด (อ.สะทิงพระ จ.สงขลา) ไปจนถึงบ้านปากพะยูน (อ.ปากพะยูน จ.พัทลุง) และช่องแคบบ้านปากกรอ (อ.สิงหนคร จ.สงขลา) แหล่งน้ำตอนนี้เป็นส่วนเชื่อมต่อกับระหว่างทะเลหลวงกับทะเลสาบตอนล่าง จึงเป็นทั้งแหล่งของน้ำจืด น้ำกร่อย และน้ำเค็ม แล้วแต่ฤดูกาล โดยเฉพาะในบริเวณที่เป็นน้ำกร่อยนั้นชาวประมงจะเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า 'ทะเลน้ำหวาน' และ ๔) ทะเลสาบสงขลาหรือทะเลสาบตอนล่าง เป็นแหล่งน้ำเค็มที่เชื่อมต่อกับทะเลสาบตอนกลางด้วยช่องแคบบากกรอ และเชื่อมต่อกับอ่าวไทยทางปากอ่าวสงขลาที่บ้านหัวเขาแดง จึงตกอยู่ภายใต้อิทธิพลน้ำขึ้นน้ำลงของทะเลนอกหรืออ่าวไทยตลอดเวลา

นอกจากสายน้ำหรือลำคลองจากภูเขาบรรทัดทางด้านทิศตะวันตกอันมีคลองป่าพะยอม คลองหาณะ คลองนาท่อม คลองห้วยมอน คลองท่าเซียด คลองป่าบอน คลองพรุพ้อ และคลองภูมิ เป็นอาทิ ซึ่งไหลผ่านพื้นที่ทุ่งราบซึ่งค่อยๆลาดเอียงจากเชิงภูเขาบรรทัดลงสู่แหล่งพักน้ำหรือทะเลสาบแล้ว แหล่งพักน้ำหรือทะเลสาบแห่งนี้ยังรับน้ำจืดจากเทือกเขาหลวงทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือในนามคลองชะอวดหรือคลองการะเกด (หรือแม่น้ำปากพนัง) และคลองอยู่ตะเภามาจากภูเขาน้ำค้างละเทือกเขาสันกาลาคีรีทางด้านทิศใต้อีกด้วย

แม้ว่าสายน้ำจากเทือกเขาหลวงจะไม่ได้ไหลลงสู่ทะเลสาบโดยตรง แต่คลองชะอวดก็ไหลผ่านพื้นที่น้ำขังของพรุควนเคร็ง ในขณะที่พื้นที่น้ำขังขนาดใหญ่ประมาณ ๑๒๕ ตารางกิโลเมตรแห่งนี้จะมีระบบ 'กัลกัณน้ำ' สัมพันธ์อยู่กับทะเลน้อย กล่าวคือ ในช่วงฤดูฝนซึ่งระดับน้ำในทะเลสาบจะสูงกว่าปกติ น้ำเหล่านั้นจะถ่ายเทผ่านลำคลองที่เป็นส่วนเชื่อมต่อระหว่างทะเลน้อยกับทะเลหลวง ผ่านพื้นที่ของพรุควนเคร็งลงคลองการะเกดและระบายสู่ปากน้ำปากพนัง แต่ในฤดูแล้งซึ่งระดับน้ำในทะเลสาบจะต่ำกว่าปกติ พื้นที่พรุควนเคร็งจะรับน้ำจากคลองชะอวดมาเติมเต็มให้ทะเลหลวงโดยผ่านทะเลน้อย สำหรับลุ่มน้ำอยู่ตะเภาที่ถ่ายเทน้ำจืดลงสู่ทะเลสาบทางด้านทิศใต้ที่บ้านบางโหนด (อ.หาดใหญ่ จ.สงขลา) นั้น เกิดจากการรวมตัวของสายน้ำและคลองเล็กๆหลายสาย เช่น คลองวาด ซึ่งมีต้นน้ำจากเทือกเขาบรรทัดตอนล่าง ('เขาแก้ว' หรือ 'ผาดำ') คลองต่ำ คลองจำไทร คลองหอยโข่ง และคลองสะเดา ซึ่งมีต้นน้ำจากภูเขาน้ำค้างและเทือกเขาสันกาลาคีรี เป็นต้น

จากลักษณะของกายภาพและความสัมพันธ์กับบริบทอันแตกต่าง ทั้งแหล่งต้นน้ำจากทิวเขาหลวงทางด้านทิศเหนือ แนวเขาบรรทัดทางด้านทิศตะวันตก แนวสันกาลาคีรีและภูเขาน้ำค้างทางด้านทิศใต้ และปากทางสู่อ่าวไทยทางด้านทิศตะวันออกดังกล่าว นอกจากจะทำให้ทะเลสาบสงขลามีสภาพทางนิเวศวิทยาที่หลากหลายแล้ว ปริมาณและสภาพของน้ำยังขึ้นอยู่กับน้ำจืดที่ไหลลงมาจากภูเขาและน้ำเค็มที่หนุนเข้ามาจากอ่าวไทย ซึ่งเป็นที่มาแห่งบริบทของ 'ทะเล ๓ น้ำ' อีกด้วย กล่าวคือ ในฤดูฝนน้ำจืดจำนวนมากจากแหล่งต้นน้ำจะไหลลงสู่ทะเลสาบโดยพร้อมเพรียงกัน (ทิศเหนือ ทิศตะวันตก และทิศใต้) และจะผลักดันน้ำเค็มออกให้ทะเลล็กออกสู่อ่าวไทยทางปากอ่าวสงขลา (ด้านทิศตะวันออก) ในช่วงนี้ น้ำในทะเลหลวงจะค่อนข้างเป็นสีขุ่นและเป็นน้ำจืด บริเวณน้ำจืดจะขยายขอบเขตจากทะเลหลวงไปถึงทะเลสาบตอนกลาง ในขณะที่น้ำจืดซึ่งผสมกับน้ำเค็มเป็นน้ำกร่อย (หรือสภาพ 'ทะเลน้ำหวาน') จะขยายบริเวณจากทะเลสาบตอนกลางผ่านช่องแคบปากกรออกไปถึงทะเลสาบตอนนอก แต่เมื่อถึงฤดูแล้งปริมาณน้ำจืดที่ไหลลงสู่ทะเลสาบจะมีน้อย น้ำเค็มจากอ่าวไทยจะไหลกลับเข้ามาแทนที่ บริเวณน้ำเค็มจะดันผ่านช่องแคบปากกรอมาจนถึงทะเลสาบตอนกลาง บริเวณน้ำ

กร่อยจะขยับตัวสูงขึ้นไปจนถึงทะเลหลวง ในช่วงนี้น้ำในทะเลสาบจะใสแต่บริเวณน้ำกร่อยหรือสภาพทะเลน้ำหวานจะหดแคบกว่าช่วงฤดูฝน ซึ่งจะเกือบลอดอ่าวจักรชีวิตของเหล่ากุ้งปลานานาชนิด ไม่ว่าจะเป็นเหล่ากุ้งปลาน้ำจืด น้ำเค็ม น้ำกร่อย ตลอดถึงเหล่าสัตว์น้ำที่ชอบออกไข่หรือออกเป็นตัวอ่อนในน้ำเค็มและไปเจริญเติบโตในน้ำกร่อย หรือสัตว์น้ำที่มีวัยเจริญพันธุ์ในน้ำกร่อยและไปออกไข่หรือตัวอ่อนในน้ำจืดก็ตาม

ด้วยความสัมพันธ์เกือบลอดอ่าวจักรชีวิตตั้งแต่แหล่งต้นน้ำลงมาถึงทะเลสาบ ซึ่งเป็นเงื่อนไขให้ชุมชนในระยะแรกๆก่อตัวขึ้นบนสันทรายแผ่นดินบก และกระจายตัวไปตามเกาะแก่งและริมฝั่งชายขอบของทะเลสาบ ก่อนจะไต่สองฝั่งสายน้ำและลำคลองขึ้นไปสู่ทุ่งราบและที่สูงริมเชิงเขาตามลำดับ และด้วยเงื่อนไขแห่งความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรดังกล่าวได้ส่งผลให้ชุมชนในลุ่มทะเลสาบเกิดการบูรณาการทางสังคมและวัฒนธรรมเรื่อยมาทุกช่วงสมัย ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการผสมผสานทางเชื้อชาติและวัฒนธรรม หรือการติดต่อแลกเปลี่ยนและเปิดรับอารยธรรมอื่นเข้าอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นอินเดีย ลังกา จีน ญี่ปุ่น หรือกลุ่มชนอื่นๆในแหลมมาลายู รวมทั้งฮอลันดา โปรตุเกส ฝรั่งเศส และอังกฤษ ที่ได้เข้ามาติดต่อดำค้าขายจนชุมชนลุ่มทะเลสาบกลายเป็นชุมชนเปิดมาตั้งแต่โบราณ

เข้าใจว่าในตอนต้นพุทธศตวรรษที่ ๒๕ จะมีชุมชนใหญ่รอบทะเลสาบไม่กี่ชุมชน ดังชื่อชุมชนที่ปรากฏในรายชื่อบ้านในเมืองสงขลาปี พ.ศ. ๒๔๔๐ เช่น เกาะยอ เกาะใหญ่ ปาขาด ชะแล้ ระโนด และบ้านดอนมดคัน เป็นต้น ซึ่งชุมชนที่มีบ้านเรือนหนาแน่นเฉพาะเกาะยอ ปาขาด และระโนดเท่านั้น ข้อมูลจากการสำรวจบ้านเรือนผู้คนในจังหวัดสงขลาเมื่อปี ๒๔๔๐ บอกว่าที่เกาะยอ (อำเภอหลวงศรีโยธยา) มี ๑๑ บ้าน ๓๘๘ หลังคาเรือน, บ้านคูเต่ามี ๑ บ้าน ๑๐ หลังคาเรือน, บ้านเกาะใหญ่มี ๑ บ้าน ๘ หลังคาเรือน ส่วนบ้านที่มีครัวเรือนเกิน ๑๐๐ หลังคาเรือนขึ้นไปก็มีบ้านบ่อสระ ๑๒๐ หลังคาเรือน บ้านควนลัง ๑๒๐ หลังคาเรือน บ้านปาขาด ๒๐๗ หลังคาเรือน บ้านม่วงงามบน ๑๑๖ หลังคาเรือน บ้านชะแล้ ๑๐๑ หลังคาเรือน บ้านน้ำน้อย ๑๐๐ หลังคาเรือน บ้านระวะใหญ่ ๑๐๔ หลังคาเรือน บ้านพังยาง ๑๑๔ หลังคาเรือน บ้านหากาน ๑๐๕ หลังคาเรือน บ้านระโนด ๑๖๕ หลังคาเรือน บ้านโหมรง ๑๕๘ หลังคาเรือน บ้านพรุเตาะ ๑๐๔ หลังคาเรือน และบ้านดอนมดคัน ๑๑๔ เรือน เป็นต้น

ส่วนกลุ่มชนที่อยู่บริเวณเชิงเขาในฝั่งตะวันตกนั้น บางชุมชนมีอายุไม่ต่ำกว่าสมัยอยุธยา เช่น ชุมชนงหรา (เกา) นาท่อม ตะแพน ตะโหนด และชุมชนชะรัดที่เคยมีชื่อเป็นเมืองขึ้นของพัทลุงที่สทิงพระ (พะโคะ) มาก่อน เป็นต้น ในขณะที่ชุมชนบริเวณเขาปู เขาป่าเหว้ เขาคราม คลองทรายขาว เป็นชุมชนที่มีอายุระหว่าง ๑๓๐-๑๕๐ ปี ส่วนชุมชนที่เคยมี

บทบาทเป็นเมืองท่าค้าขายมาก่อน เช่น ชุมชนทะเลน้อย ปากประ หาลำเนา ลำปำ บางแก้ว หาดไผ่เต่า ปากพะยูน เกาะหมาก เป็นต้น ในขณะที่ชุมชนทุ่งนารี ชุมชนบ้านควนเสาธง ในเขตอำเภอป่าบอน เป็นต้น ยังเป็นชุมชนใหม่ที่เพิ่งขยายตัวมาบุกเบิกที่ทำกินในช่วงทศวรรษ ๒๔๘๐ เป็นต้นมานั่นเอง

ก่อนการจัดตั้งมณฑลนครศรีธรรมราชในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในลุ่มทะเลสาบสงขลามีผู้คนอาศัยอยู่ไม่หนาแน่นนัก การตั้งบ้านเรือนจะตั้งเป็นลักษณะ 'หย่อมบ้าน' สลับกับแนวป่าและทุ่งนาอยู่ทั่วไป นอกจากบ้านเรือนของผู้คนจะไม่หนาแน่นแล้ว การตั้งกลุ่มบ้านของผู้คนก็กระจัดกระจายอยู่ใน ๓ เขตพื้นที่ตามสภาพภูมิศาสตร์ ซึ่งจะมีชื่อเรียกกลุ่มหรือหมู่บ้านตามสภาพพื้นที่ดังกล่าวด้วย คือ 'หมู่เหนือ' หรือ 'หมู่เขา' คือกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เขตเขาควนหรือเชิงภูเขาบรรทัดทางฝั่งตะวันตกของจังหวัดพัทลุงซึ่งเป็นพื้นที่ต้นน้ำ, 'หมู่เนา' หรือ 'หมู่ทุ่ง' คือกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เขตทุ่งราบ และ 'หมู่นอก' หรือ 'หมู่เล' คือกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในเขตที่ราบลุ่มริมทะเล นอกจากนี้ยังเรียก 'หมู่เนา' หรือ 'หมู่เนา' ในบริเวณบนคาบสมุทรสทิงพระอีกว่า 'หมู่บก' (โบราณเคยเรียกคาบสมุทรสทิงพระว่า 'แผ่นดินบก') หรือ 'หมู่ทาดอก' (หมายถึงชุมชนทางฝั่งตะวันออกของทะเลสาบสงขลา) อีกด้วย

๓. เส้นทางเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา

๓.๑. ยุค ‘สังคมเกษตรแบบเปิด’ (ก่อนทศวรรษ ๒๕๗๐)

ประวัติศาสตร์ความสัมพันธ์กับดินแดนอื่นๆที่อยู่ไกลออกไป ไม่ว่าพ่อค้าจากยุโรปหรือในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ทำให้ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาเป็นชุมชนเปิดที่มีโอกาสต้อนรับวัฒนธรรมอันแตกต่างมายาวนาน ปัจจัยดังกล่าวมีความสำคัญที่ทำให้พัฒนาการของชุมชนแถบนี้เป็นดินแดนที่มีการผสมผสานทางวัฒนธรรมอันหลากหลาย กลายเป็นชุมชนที่มีเอกลักษณ์แตกต่างไปจากชุมชนเก่าแก่ในภูมิภาคอื่นๆ เพียงว่าการปฏิสัมพันธ์กับชุมชนภายนอกเหล่านั้น ไม่ได้ก่อให้เกิดกระแสการเปลี่ยนแปลงขึ้นในชุมชนอย่างเฉียบพลันทันที หากเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป และมีการปรับเปลี่ยนผสมผสานค่อนข้างสูงทั้งวิถีแห่งความคิดความเชื่อ วิถีแห่งการผลิต และวิถีแห่งวัฒนธรรม

หากจะมองชุมชนแถบนี้ย้อนกลับไปในอดีต โดยแนวคิดและทฤษฎีซึ่งมองย้อนไปที่กิจกรรมการผลิต กิจกรรมทางวัฒนธรรม ความสัมพันธ์ทางสังคม วิถีคิด พิธีกรรม ตลอดจนถึงการบันเทิงและการละเล่นของชุมชนแล้ว เราก็พอจะอนุมานได้ว่าชุมชนบริเวณนี้ดำเนินอยู่ในวิถีเกษตรหรือวิถีแห่งการกสิกรรม (ทั้งในส่วนของโครงสร้างทางเศรษฐกิจและโครงสร้างทางวัฒนธรรม) แต่ถ้าจะสรุปให้ชัดเจนลงไป (เหมือนอย่างที่นักวิชาการบางสำนักได้สรุปวิถีการผลิตในอดีตของหมู่บ้านกลางหุบเขาทางภาคเหนือมาแล้ว) ว่าเป็นการผลิตแบบดั้งเดิมแบบทออยู่หากิน แบบยังชีพ หรือแบบพอเพียง ฯลฯ สำหรับชุมชนในคาบสมุทรภาคใต้โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณลุ่มทะเลสาบด้วยแล้ว การชี้ชัดดังกล่าวก็อาจจะเป็นการด่วนสรุปจนเกินไป

เนื่องจากชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบเป็นสังคมเกษตรกรรมหรือกสิกรรม ‘แบบเปิด’ ซึ่งติดต่อสัมพันธ์อยู่กับนักเดินเรือและพ่อค้าทางทะเลดังที่กล่าวแล้ว อย่างน้อยเราก็พบหลักฐานการค้าขายของป่าจำพวกยางไม้ เขาสัตว์ หนังสัตว์ สมุนไพร ฯลฯ มาตั้งแต่สมัยอยุธยา แม้ว่าเส้นทางแห่งการค้าที่นำมากล่าวอ้างนั้นจะเป็นเพียงกิจกรรมของราชธานี ราชสำนัก กลุ่มผู้ปกครอง หรือกลุ่มผู้มั่งคั่งเท่านั้น แต่ก็พอจะเห็นได้ถึงผลกระทบที่ลงไปถึงชุมชน โดยเฉพาะสินค้าที่เป็นผลิตผลของป่า ผลิตผลจากกสิกรรม และผลิตผลจากหัตถกรรม ซึ่งจะต้องผ่านทักษะและการรับรู้ของชุมชน ภาพรวมแห่งเศรษฐกิจของชุมชนจึงมีทั้งลักษณะการผลิตที่ยังล่าหลัง และวิถีการแลกเปลี่ยนที่ค่อย ๆ ผ่านการเรียนรู้ซึมซับเข้ามาสู่จิตสำนึกอย่างเป็นลำดับ

จะอย่างไรก็ตาม ปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ น่าจะเป็นรูปธรรมในการเปลี่ยนแปลงที่ส่งผลสะท้อนไปสู่การเปลี่ยนแปลงของชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบในเวลาต่อมา เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงที่สามารถรวบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางการปกครองภายในเวลาอันรวดเร็ว มีการแบ่งเขตและจัดตั้งอำเภอใหม่ จัดการปกครองส่วนท้องถิ่นให้เข้ารูปเข้ารอยมากขึ้น ขณะเดียวกันก็มีการปรับปรุงและบุกเบิกก่อสร้างเส้นทางคมนาคม (โดยเฉพาะการคมนาคมทางน้ำ) หลายเส้นทาง เพื่ออำนวยความสะดวกให้แก่การค้า และช่วยให้ราชการสามารถสอดส่องดูแลผลประโยชน์และกำกับปกครองได้ง่ายขึ้น เช่น การขุดคลองหัวไทร คลองแดน คลองเกาะใหญ่ การขุดลอกคลองระโนด คลองปากประ เป็นต้น พร้อมกับประกาศให้ราษฎรบุกเบิกที่ดินเพื่อการปลูกข้าวให้มากขึ้น เพราะในขณะนั้นตลาดค้าข้าวในภูมิภาคนี้เติบโตอย่างสูง แน่นอนว่าความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ย่อมส่งผลต่อลักษณะทางสังคมและเศรษฐกิจของชุมชนลุ่มทะเลสาบอย่างไม่มีปัญหา แต่ด้วยเงื่อนไขและลักษณะใด ซึ่งในที่นี้เราจะมาพิจารณาในรายละเอียดร่วมกัน

๑) รูปการณ์ทางความคิด

ตำนานและความเป็นมาของหมู่บ้านในจังหวัดพัทลุง สงขลา และนครศรีธรรมราช (รวมถึงจังหวัดตรัง) หลายเรื่องหลายหมู่บ้านที่พยายามอ้างอิงและเชื่อมโยงไปถึงความศรัทธาของพุทธศาสนิกชนต่อพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช ซึ่งแสดงให้เห็นถึงรูปการณ์ทางความคิดและความเชื่อที่เหนียวแน่นในพุทธศาสนาโดยมีศูนย์กลางอยู่ที่นครศรีธรรมราช เหตุนี้เองในการบูรณะพระบรมธาตุเมื่อทศวรรษ ๒๔๔๐ (โดยมีพระเป็นผู้นำในการบูรณะ) จึงสามารถระดมกำลังทรัพย์และกำลังแรงงานจากผู้คนรอบลุ่มทะเลสาบได้มากมายจนรัฐและ/หรือข้าราชการจากส่วนกลางต้องแปลกใจ

ความศรัทธาดังกล่าวนี้น่าได้ตกผลึกกลายเป็นประเพณีที่สำคัญยิ่งของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลา คือประเพณีบูชาพระธาตุ ในวันที่จัดให้มีประเพณีนี้จึงมีพุทธศาสนิกชนผู้ศรัทธาเดินทางมาร่วมจากทุกสารทิศ นอกจากนั้นหากครอบครัวหรือชุมชนใดมีของพิเศษที่หาไม่ได้โดยทั่วไป หรือต้องใช้ความพยายามอย่างสูงในการประดิษฐ์หรือผลิตขึ้นมา ของเหล่านี้จะถูกนำมาบูชาพระธาตุด้วยความเชื่อความศรัทธาว่าจะได้รับแรงบุญอย่างมหาศาล

พระบรมธาตุนครศรีธรรมราชจึงเป็นสัญลักษณ์ของการเข้าถึงแรงบุญของผู้คนรอบทะเลสาบสงขลาในยุคนี้ ในห้วงเวลาที่มีการคมนาคมเป็นไปอย่างยากลำบากนั้น ความใฝ่ฝันที่จะไปนมัสการพระบรมธาตุ ‘สักครั้งในชีวิต’ จึงเป็นความใฝ่ฝันอันสูงสุดของพวกเขา ด้วยเหตุนี้ประเพณีต่างๆ ในนครศรีธรรมราชจึงนิยมจัดกันที่วัดพระบรมธาตุ เพราะพระบรมธาตุ

จะช่วยขับให้ประเพณีเหล่านั้นกลายเป็นประเพณีที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งจะถูกกล่าวขวัญควบคู่ไปกับความทรงจำและแรงศรัทธาที่มีต่อพระบรมธาตุนครศรีธรรมราช

แรงศรัทธาดังกล่าวได้สะท้อนถึงรูปการณ์ทางความคิดที่ผูกพันอยู่กับความเชื่อในแรงบุญแห่งสัมปรายภาพและพลังเหนือธรรมชาติอย่างเหนียวแน่น ซึ่งแน่นอนว่าในวิถีการผลิตแบบดั้งเดิมที่ยังใช้แรงงานสัตว์เลี้ยงคนในครอบครัวเป็นหลักของพวกเขา ย่อมยุ่งยากมากมายหรือร่ำรวยอยู่ด้วยพิธีกรรม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องราวของการแรกไถ แรกหวาน ไปจนถึง ‘การไหว้เหียมดา’ (หลังการเก็บเกี่ยว) หรือเรื่องราวของแม่โพสพในวิถีชีวิตของชาวนา เรื่องราวของครุหม่อและพิธีกรรมเช่นไหว้ในวิถีเฉพาะทางต่างๆ เช่น ช่างเหล็ก มโนราห์ หนังตะลุง หมอดู หมอสมุนไพร หมอด่าเย เป็นต้น เรื่องราวของผีพระพุทธรเจ้าในประเพณีลากพระวันออกพรรษา เรื่องราวขอผีบรรพบุรุษ (ผีหวดหรือผีตายาย) ในประเพณีตายายย่าน ประเพณีโนราโรงครุ ประเพณีเดือนสิบ เป็นต้น

พิธีกรรม ประเพณี และวัฒนธรรมความเชื่อเหล่านี้เป็นส่วนหนึ่งของลมหายใจ สัมพันธ์อยู่กับวิถีชีวิต และมีผลต่อความมั่นใจในวิถีการผลิตของพวกเขา ในบางชุมชนที่อยู่ห่างไกลความเจริญและสัมผัสเสี่ยงต่อภัยอันตรายต่างๆ เช่น ภัยจากการขาดแคลนน้ำ โรคระบาด เป็นต้น พวกเขา ก็จะสร้าง ‘หวด’ ในนามต่างๆ ขึ้นมาปกป้องคุ้มครองทั้งในชีวิตประจำวัน การเดินทาง และการทำมาหากิน ความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติเหล่านี้เองที่เ็นตัวกำหนดให้วิถีการผลิตของชุมชนแถบนี้ยังดำเนินอยู่ในแนวคิดของสังคมนเกษตร คือการทำไว้กินไว้ใช้และไว้ทำบุญ ท่ามกลางวันเวลาที่เนิบช้าแบบเช้า-สาย-เที่ยง-บ่าย-เย็น- ฯลฯ

แม้จะสัมพันธ์กับการค้าขาย (ทางเรือ) มาตั้งแต่อดีต จนสามารถเรียกได้ว่าเป็น ‘สังคมนเกษตรแบบเปิด’ แต่รูปการณ์ทางความคิดของสังคมนเกษตรที่ยังดำรงอยู่อย่างเข้มข้นก็ส่งผลให้การผลิตของชุมชนแถบนี้ไม่เอื้อต่อแนวคิดการผลิตเพื่อตอบสนองตลาด ซึ่งรัฐได้พยายามกระตุ้นให้เกิดขึ้นในชุมชนช่วงการปฏิรูปการปกครองหรือเมื่อประมาณทศวรรษ ๒๔๔๐-๒๔๕๐ เป็นอย่างน้อย

๒) ลักษณะทางการผลิต

หลังการปฏิรูปการปกครองจาก ‘ระบบกินเมือง’ มาสู่ ‘ระบบเทศาภิบาล’ อันเป็นรูปแบบของการกระชับอำนาจการปกครองทั้งหมดเข้าสู่ศูนย์กลางที่กรุงเทพฯ รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เริ่มนโยบายพัฒนาที่มุ่งตอบสนองการปกครองรูปแบบใหม่ โดยเฉพาะการขุดคลองใหม่และการขุดลอกคลองเก่าแก่ รัฐบาลกล่าวอย่างชัดเจนว่าเพื่อแก้ไขปัญหาข้าราชการลงไปปกครองและเก็บภาษีได้ไม่ทั่วถึง (ซึ่งเคยเกิดขึ้นก่อน

การปฏิรูป) นอกจากนั้นก็ยังหวังผลเพื่อให้เกิดการขยายพื้นที่การเพาะปลูก การขยายตัวของชุมชน และส่งเสริมการค้าขายภายในชุมชนอันจะส่งผลรายได้ของรัฐที่สูงขึ้น

นโยบายอื่นๆที่แสดงให้เห็นถึงความพยายามของรัฐบาลในการเปลี่ยนแปลงวิธีการทำมาหากินของผู้คนในลุ่มทะเลสาบ เช่น การเปิดให้บริการไปรษณีย์ โทรเลข การสร้างถนนสายหลักของชุมชนและการซ่อมแซมถนนท้องถิ่น (ซึ่งเป็นผลพวงมาจากการขุดคลอง) การสนับสนุนอุตสาหกรรมโรงสีข้าวและโรงเลื่อยไม้ของนักลงทุนชาวจีน การส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจตัวใหม่ ๆ เช่น ฝ้าย มะพร้าว ฯลฯ ตลอดจนการยกเลิบบ่อนในมณฑลเพื่อให้ชาวบ้านหันไปทำมาหากินอย่างจริงจัง

จะเห็นได้ว่านโยบายเหล่านี้มีเป้าหมายอยู่ที่การกระตุ้นให้ชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลาพัฒนาตัวเองเข้าสู่ระบบตลาดมากขึ้น อย่างไรก็ตามกระทั่งถึงทศวรรษ ๒๔๕๐ วิธีการทำมาหากินของชุมชนก็ยังไม่ปรับเปลี่ยนมากนัก รัฐบาลยังแสดงความหนักใจออกมาอย่างตรงไปตรงมาว่า ชาวนายังไม่นิยมการค้าขาย ทั้งยังมีอุปนิสัยเฉื่อยช้า การเพาะปลูก การหาปลา หรือการค้าสัตว์ยังมีเป้าหมายอยู่แค่ความพอกินพอใช้เท่านั้น

ความเป็นชาวนาในชุมชนลุ่มทะเลสาบในช่วงก่อนทศวรรษที่ ๒๔๗๐ นอกจากสะท้อนออกมาจากความเห็นของรัฐในห้วงเวลานั้นแล้ว ลักษณะการตั้งชุมชนและการบุกเบิกพื้นที่ทำกินก็ยังสนับสนุนลักษณะดังกล่าวอีกส่วนหนึ่งด้วย กล่าวคือ ชุมชนในขณะนั้นยังไม่ขยายตัวมากนัก (แม้แต่ในชุมชนที่เป็นศูนย์กลางของการปกครองท้องถิ่นที่ยังขยายออกไปในรัศมีไม่เกิน ๘ กิโลเมตร เช่น ชุมชนลำปำในเมืองพัทลุง ชุมชนปากพะยูน ชุมชนระโนด เป็นต้น) ส่วนมากชุมชนยังเกาะตัวอยู่กันเป็นหย่อมๆและแต่ละชุมชนจะกระจายตัวห่างไกลกัน ว่ากันว่าเกาะตัวและกระจายตัวในลักษณะนั้นทำให้ชุมชนมีเอกภาพในการปกครองและปกป้องตนเอง ทั้งจากสัตว์ป่าโจรผู้ร้าย และประการสำคัญคืออำนาจรัฐ

นอกจากชาวนาจะถูกรัฐเรียกเกณฑ์แรงงานได้ตลอดเวลาแล้ว รัฐยังพยายามที่จะเรียกเก็บภาษีให้ได้มากที่สุดอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรณีของ 'เงินรัชชูป' หรือ 'เงิน ๔ บาท' ซึ่งเป็นที่มาของ 'ตำนานชุมโจรพัทลุง' ในทศวรรษ ๒๔๖๐ นอกจากนี้ยังมีหลักฐานยืนยันชัดเจนว่า เจ้าภาษีนายอากรซึ่งเป็นคนจีนยังคิดชนิดสินค้าที่ต้องเสียภาษีขึ้นตามอำเภอใจ โดยให้สินบนเจ้าเมืองเพื่อให้ได้สิทธิในการเก็บภาษี และยังจำแนกประเภทภาษีออกมาอย่างหลากหลาย โดยไม่คำนึงถึงสภาพความเป็นจริงทางธรรมชาติและวัฒนธรรมการทำมาหากินของชาวบ้าน เช่น ภาษีก่าน้ำ (การประมง) ภาษีเลื่อกระจูด ภาษีหัวยางหรือภาษีน้ำมันยาง ซึ่งชาวบ้านหาмаเพื่อบริโภคและแลกเปลี่ยนกันในชุมชน และไม่นิยมซื้อขายกันแต่อย่างใด ความกดดันเหล่านี้ทำให้ชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบละเลยและเฉื่อยชาในการตอบ

สนองนโยบายรัฐ แม้ว่ารัฐจะพยายามสร้างแรงจูงใจในการบุกเบิกพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกและทำนา แต่พวกเขาก็ไม่ได้ตอบสนองนโยบายนั้นมากนัก ชาวนายอมที่จะผลิตเพียงเพื่อบริโภคในครัวเรือน แล้วเลือกหนทางในการหลบเลี่ยง/หลบหนีการเสียภาษี วัฒนธรรมนี้เองที่ทำให้ครัวเรือนของผู้คนในลุ่มทะเลสาบสงขลาอยู่กระจัดกระจายกันออกไป โดยเฉพาะในเขตรอยต่อระหว่างเมืองและเขตป่าเขา ไม่ว่าจะเป็นชุมชนที่กำเนิดขึ้นจากการหลบหนีภาษี หนีการเกณฑ์แรงงาน และหนีเงินค่าราชการ เช่น ชุมชนเคื่อง ชุมชนทะเลน้อย (ในเขตรอยต่อจังหวัดนครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลา) ชุมชนบ้านพุด ชุมชนกงหรา ในอำเภอกงหรา จังหวัดพัทลุง และชุมชนนาทวี และสะเตา จังหวัดสงขลา เป็นต้น

ปัญหาเทคโนโลยีและแรงงานก็เป็นข้อจำกัดสำคัญที่ทำให้ชาวนาทัวไปไม่อาจขยายกำลังการผลิตออกไปได้อย่างที่รัฐคาดหวัง กล่าวคือด้วยวิธีการผลิตที่ยังคงใช้แรงงานในครัวเรือน (คนและสัตว์เลี้ยง) การขยายพื้นที่ซึ่งต้องใช้แรงงานจำนวนมากตั้งแต่ขั้นตอนบุกเบิกจนถึงขั้นตอนการผลิตจึงไม่อาจเกิดขึ้นในหมู่ชาวนาทัวไปได้ ด้วยเหตุนี้พื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์อยู่ใกล้แหล่งน้ำจึงมักจะตกไปอยู่กับข้าราชการ ผู้นำชุมชน หรือชาวนารายใหญ่ซึ่งมีแรงงานในสังกัดมากกว่า ทำให้รัฐบาลต้องสูญเสียรายได้ที่ควรจะได้ เพราะการเก็บภาษีในห้วงเวลานี้จะเรียกเก็บได้ก็เฉพาะพื้นที่ที่ทำการเพาะปลูกเท่านั้น

ด้วยเหตุนี้ลักษณะเศรษฐกิจของชาวนาแห่งลุ่มทะเลสาบในช่วงก่อนทศวรรษ ๒๔๗๐ จึงยังคงมีเอกลักษณ์อยู่ที่การผลิตเพื่อให้เพียงพอแก่การบริโภคในครอบครัวและการทำบุญเป็นสำคัญ การผลิตเพื่อเข้าสู่ตลาดการค้าแม้จะถูกส่งเสริมจากรัฐอย่างเข้มข้น แต่ข้อจำกัดในเรื่องภาษีที่ต้องจ่ายให้รัฐทำให้ชาวนาไม่มีแรงจูงใจเท่าที่ควร การส่งเสริมในวิธิต่างดังกล่าวของรัฐในช่วงนี้จึงประสบความล้มเหลว

๓) วิถีแห่งการแลกเปลี่ยน

'เกวียนเทศา' ที่ใช้ในการเดินทางอยู่ระหว่างพัทลุง-ตรัง และเรือเมล์ของบริษัทอีสต์อินเดียซึ่งเปิดเดินเมื่อทศวรรษ ๒๔๔๐ แม้จะทำหน้าที่ในการย่นระยะทางในการสัมพันธ์แลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนลุ่มทะเลสาบกับชุมชนอื่นๆ ได้มากขึ้น แต่ความสัมพันธ์นั้นก็ดำเนินอยู่ในระดับบนอันได้แก่ความสัมพันธ์ของชนชั้นปกครองที่ต้องการให้การรวบอำนาจเบ็ดเสร็จสมบูรณ์มากขึ้นเท่านั้น ในเมืองลำปำเมื่อทศวรรษ ๒๔๕๐ มีรถยนต์อยู่เพียง ๒ คัน (เป็นรถยนต์ของเอกชน) ขณะที่ในเมืองสงขลาแม้จะมีรถยนต์ใช้กันมากแล้ว แต่ในปลายทศวรรษ ๒๔๖๐ การที่เอกชนมีรถยนต์ส่วนตัวใช้ก็ยังเป็นเรื่องที่ราชการมองว่าเป็นเรื่องไม่เหมาะสม

ภาพปรากฏดังกล่าวข้างต้นเกิดขึ้นเฉพาะชุมชนเมืองที่เป็นศูนย์กลางของการค้าและการปกครองเท่านั้น โอกาสในการใช้บริการการคมนาคมแบบใหม่ในยุคนี้สำหรับชาวบ้านทั่วไปย่อมเป็นเรื่องยาก การแลกเปลี่ยนในชุมชนชาวนาจึงยังคงใช้การคมนาคมทางน้ำและการเดินเท้า (หรือล้อเลื่อน) เป็นหลัก ดังจะพบว่าในปลายทศวรรษ ๒๔๓๐ แม้แต่ 'เกวียน' ซึ่งรัฐส่งเสริมให้ใช้กันโดยทั่วไปก็ยังถูกตอบรับอย่างเฉยชาจากชาวนา ในชุมชนระโนด(สงขลา) ชุมชนหัวไทร (นครศรีธรรมราช) ชุมชนทะเลน้อย (พัทลุง) เป็นต้น แม้ย่างเข้าทศวรรษ ๒๔๖๐ ซึ่งถนนหลายสายพัฒนาไปมากแล้ว แต่ครอบครัวของชาวนายังคงมีเรือใช้ครอบครัวละอย่างน้อยหนึ่งลำเสมอ เพื่อการติดต่อแลกเปลี่ยนแรงงานและผลผลิตกันภายในชุมชน และชุมชนใกล้เคียง เพื่อให้ได้เกลือ กะปิ และเครื่องอุปโภคบริโภคที่ชุมชนไม่อาจผลิตได้ ชาวนาริมเชิงเขาบรรทัดต้องเดินเท้าบุกป่าฝ่าดงไปในเขตทุ่งราบถึงสองวันสองคืน ขณะที่ชาวนาฝั่งตะวันออกต้องฝ่าคลื่นลมในทะเลสาบมาฝั่งตะวันตกเพื่อแลกเปลี่ยนผลผลิตซึ่งกันและกัน

อย่างไรก็ดีในทศวรรษ ๒๔๖๐ มีพัฒนาการทางการคมนาคมที่สำคัญเกิดขึ้นกับชุมชนลุ่มทะเลสาบสองเหตุการณ์ กล่าวคือ รถไฟสายใต้ได้เริ่มเปิดดำเนินการอย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ.๒๔๕๙ ขณะที่ในทะเลสาบก็เกิดเรือเมล์โดยสารระหว่างชุมชนฝั่งตะวันออกกับฝั่งตะวันตกขึ้นเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๕ ทำให้การสัมพันธ์แลกเปลี่ยนระหว่างชุมชนมีอุปสรรคน้อยลงและประหยัดเวลามากขึ้น พัฒนาการนี้ทำให้ผู้คนในชุมชนสามารถเดินทางออกไปนอกอาณาบริเวณลุ่มทะเลสาบเพื่อขยายขอบข่ายการรู้เห็นช่องทางใหม่ๆ และความเป็นไปในโลกที่แนวคิดการผลิตเพื่อตอบสนองการค้าได้ขยายตัว การคมนาคมแบบใหม่ดังกล่าวทำให้เกิดชุมชนการค้าขึ้นมาอย่างรวดเร็ว เช่น ชุมชนริมเส้นทางรถไฟ และชุมชนท่าเรือ ซึ่งเป็นศูนย์กลางการค้าอย่างต่อเนื่องตลอดมา การคมนาคมเหล่านี้คงทำให้ชาวนารู้สึกได้ว่า นอกจากการสัมพันธ์แลกเปลี่ยนกันภายในชุมชน ในหมู่เครือญาติและเกลอ-ดองแล้ว พวกเขาจำเป็นต้องสัมพันธ์กับ 'สินค้า' และ 'ตลาด' อย่างปฏิเสธได้ยากขึ้นตามลำดับ โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ ๒๔๖๐-๒๔๗๐ ก็ได้เกิดความสนใจและเริ่มมองเห็นภาพการค้าและกิจกรรมการผลิตเพื่อขายที่ชัดเจนขึ้น จากรูปธรรมหลายกรณี เช่น พลุท่าแค (จากคำคล้องจองของท้องถิ่นที่ว่า "...ตุ้งๆรุ่งบ้านชัน..." ซึ่งบอกเล่าถึงการพาพลุไปขายของชาวท่าแค) เลือกระจูดจากเครื่องและทะเลน้อยที่รู้จักกันแพร่หลายในชุมชนรอบทะเลสาบ กระเบื้องจากเกาะยอและคลองลำโรง หม้อดินสะทิงหม้อ เคียงบ่อยาง กุ้งหัวมัน (ทั้งกุ้งย่าง กุ้งเสียบ กุ้งแห้ง) ปากพะยูน เป็นต้น

โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ ๒๕๓๐ ซึ่งมีหลักฐาน (ข้อเขียน) ระบุแหล่งผลิตผลไม้ที่ เป็นที่ต้องการของตลาด เช่น มังคุด ลำไย ลิ้นจี่ โดยเฉพาะสว (ละมุด) ที่บางลำ (ควนเนียง) ซึ่งมีชื่อเสียงและเป็นที่ต้องการของตลาด และวิจารณ์ผลไม้ที่ปลูกในเขตพัทลุงว่า ไม่ได้รับการพัฒนา ทำให้รสชาติสู้ที่ตรังและนครศรีธรรมราชไม่ได้ เป็นต้น

๔) ความสัมพันธ์ทางสังคม

ก่อนการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ผู้นำที่ใกล้ชิดกับชุมชนชาวนาที่สุดคือผู้นำในระบบไพร่อันได้แก่ ‘มูลนาย’ และผู้นำในระบบ กัลปนาอันได้แก่ ‘พระสงฆ์’ ชาวนาภายใต้ระบบสังคมทั้งสองนี้ต้องทำการผลิตเพื่อแบ่งปัน ผลประโยชน์ออกเป็น ๓ ส่วน คือเพื่อส่งให้แก่มูลนายและวัดส่วนหนึ่ง เพื่อบริโภคในครอบครัวส่วนหนึ่ง และเพื่อจ่ายเป็นส่วยหรือภาษีให้แก่แผ่นดินอีกส่วนหนึ่ง ภายใต้ระบบดังกล่าว ชาวนาต้องมอบชีวิตตัวเองไว้ในอำนาจของมูลนายและวัด และต้องใช้มูลนายหรือวัดเป็นสื่อ กลางในการติดต่อสัมพันธ์กับราชการซึ่งทำให้พวกเขาถูกเอารัดเอาเปรียบเป็นอย่างมาก เนื่องจากชาวนาเป็นทรัพย์สินที่มีค่าของระบบทั้งสอง จึงมักเกิดการเคลื่อนย้ายและแย่งชิงชาวนา กันอยู่เสมอ ระหว่างมูลนายกับมูลนาย และระหว่างมูลนายกับวัด สภาพความเป็นจริงเหล่านี้ ทำให้ชาวนาไม่มีแรงจูงใจที่จะผลิตเพื่อสะสมส่วนเกิน แต่จะหนีออกจากสังกัดไปรวมกลุ่มกัน แสวงหาที่ดินทำกินที่ห่างไกลออกไป อันเป็นเหตุให้เกิดผู้นำโดยตามธรรมชาติ หรือโดย ประเพณีขึ้น

ผู้นำโดยธรรมชาติหรือโดยประเพณีดังกล่าว คือ ‘นายหัว’ ผู้มีบทบาทในการเลือกที่ตั้งและรับผิดชอบความเป็นปึกแผ่นของชุมชน ดังจะพิจารณาได้จากตำนานการก่อเกิดของ ชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบหลายชุมชน ซึ่งพบว่ามีอนุภาคร่วมกันประการหนึ่ง คือบทบาท ของผู้นำขบวนอพยพเพื่อแสวงหาที่ทำกิน และความรับผิดชอบในการแสวงหาที่ตั้งตลอดถึง ความมั่นคงของชุมชน ผู้นำเหล่านั้นไม่ว่าจะมีอาญาสิทธิ์มาจาก ‘บุญ’ หรือ ‘บารมี’ ส่วนตน หรือจากความสัมพันธ์กับรัฐซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปก็ตาม แต่สามารถกล่าวได้ว่าผู้นำเช่นนี้เองที่ พัฒนาไปสู่ต้นแบบของผู้นำชุมชนในบริเวณลุ่มทะเลสาบ ซึ่งจะมีบทบาททั้งการส่งเสริมและ หลบเลี่ยงอำนาจรัฐในเวลาต่อมา

แม้เมื่อมีการผ่อนคลายระบบไพร่และยกเลิกระบบกัลปนาไปแล้วในทศวรรษ ๒๔๔๐ เชื่อว่าผู้นำโดยประเพณีหรือ ‘นายหัว’ นี้ยังคงดำรงอยู่ เพราะภายใต้โครงสร้างทางสังคม การ ปกครอง และเศรษฐกิจแบบใหม่ ชาวนายังคงถูกกดขี่ทั้งจากรัฐและระบบมูลนายเดิม (ที่ ยังหลงเหลืออยู่) ให้เสียภาษีที่เป็นเงินตราซึ่งเป็นสิ่งที่พวกเขาไม่คุ้นเคย ชาวนาจำนวนหนึ่งจึง ตัดสินใจแยกตัวไปหาที่ทำกินใหม่ภายใต้การอุปถัมภ์ดูแลของ ‘นายหัว’ ส่วนกลุ่มที่ไม่อยาก

แยกตัวไปจากชุมชนเดิม ก็เต็มใจที่จะทำการผลิตอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของมูลนายต่อไป ขณะที่มูลนายหรือ ‘นายหัว’ เองในช่วงเวลานั้นก็ยังมั่นใจที่จะสำแดงออกถึงอำนาจ บารมี และความมั่งคั่งในการสะสมแรงงาน แทนที่จะสะสมที่ดิน ซึ่งอีกเพียงทศวรรษหลังจากนั้นก็จะกลายเป็นมโนทัศน์ของอำนาจและบารมี ตามระบบการเมืองและเศรษฐกิจแบบใหม่ ที่สถาปนาขึ้นโดยรัชกาลที่ ๕

เมื่อมองในแง่ของความสัมพันธ์ อาจกล่าวได้ว่าชาวนาในระบบก่อกำเนิดจะมีโอกาสดีกว่าชาวนาในระบบมูลนายหรือในระบบ ‘นายหัว’ เพราะนอกจากระบบก่อกำเนิดจะยืดหยุ่นกว่าแล้ว วัดยังให้โอกาสในการเลือกดำเนินชีวิตนอกกรอบแบบเก่าพวกเขาอีกด้วย กล่าวคือวัดในช่วงเวลานั้นเป็นศูนย์รวมของวัฒนธรรมความเชื่อและองค์ความรู้ด้านวิชาชีพของชุมชน วัดจึงมีทางเลือกให้พวกเขา มากกว่าการเพาะปลูกเพียงอย่างเดียว ทำให้พวกเขามีทางเลือกในชีวิตมากขึ้นเมื่อต้องไปเผชิญกับสังคมเศรษฐกิจหลังการปฏิรูป นอกจากนั้นวัดยังมีฐานะที่จะรองรับให้ชาวนาสามารถได้เดินทางขึ้นชั้นได้โดยผ่านระบบการบวชเรียนอีกด้วย

แม้ว่าวัดจะหมดสิ้นอำนาจทางการเมืองไปแล้วเมื่อยกเลิกระบบก่อกำเนิด แต่วัดก็สามารถปรับตัวมาสร้างบทบาทและเป็นศูนย์กลางของชุมชนได้อย่างต่อเนื่อง ความสัมพันธ์กับวัดทำให้ชาวนามีสำนึกทางการเมืองที่เป็นอิสระมากกว่า ‘ชาวนาไพร่’ ที่ยังอยู่ภายใต้อำนาจของมูลนาย หลังการปฏิรูปแล้วไพร่ที่เคยสังกัดมูลนายเหล่านั้นมีโอกาสจะถูกพัฒนาเป็นเครื่องมือในการสร้างสมอำนาจบารมีส่วนตนให้แก่มูลนายมากกว่าโอกาสที่จะเป็นอิสระ เช่น เป็นกำลังในการบุกเบิกจับจองที่ดินของมูลนาย เป็นกำลังที่มูลนายใช้เป็นเครื่องต่อรองทางการเมืองและผลประโยชน์ต่างๆ เป็นต้น

การบริหารรัฐโดยระบบเงินตราในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้สนับสนุนให้บทบาทของคนจีนเข้ามามีความสำคัญต่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจและสังคมของสยามมากขึ้น ชาวจีนค่อยๆ เข้าไปมีบทบาทในการผลิตของชุมชนชาวนาตั้งแต่ทศวรรษที่ ๒๔๔๐ เป็นต้นมา โดยในช่วงแรกๆ พวกเขาอาจเป็นผู้ลงมือเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ด้วยตนเอง พร้อมๆ กับการลอกเลียนวิธีการผลิตและปรับตัวเข้ากับวิถีวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน ในทางกลับกันความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับคนจีนก็ทำให้ชาวนาได้มองเห็นวิธีการผลิตบางประการซึ่งแตกต่างกับวิธีการผลิตดั้งเดิมของพวกเขา เช่น การเพาะปลูกพืชผักเศรษฐกิจ การเลี้ยงหมู เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ในช่วงนี้อธิปไตยของการผลิตแบบชาวจีนก็ยังไม่เกิดขึ้นในหมู่ชาวนา สำนึกที่ตกค้างมาจากระบบไพร่และการก่อกำเนิดยังทำให้พวกเขาไม่คุ้นเคยกับการผลิต (หรือแลกเปลี่ยนเงินตรา) ที่มากมายเกินกว่าการบริโภคของครอบครัว เหตุนี้ชาวจีนจึงสามารถสะสมทุนจนกระทั่งกลายเป็นชนชั้นใหม่ของชุมชนไปอย่างรวดเร็ว ชนชั้นใหม่นี้ไม่มี ‘ปม’ ในเรื่องของความสัมพันธ์กับ

อำนาจรัฐ พวกเขาจึงพยายามที่จะใกล้ชิด (เพื่อผลประโยชน์) กับรัฐซึ่งทวีอำนาจมากขึ้นทุกที ขณะที่ชาวนาส่วนใหญ่ยังคงอยู่ในสำนักของการหลบเลี่ยงและต่อต้าน

อย่างไรก็ดี เมื่ออย่างเข้าสู่ทศวรรษ ๒๔๖๐ ชุมชนโดยทั่วไปก็ไม่สามารถปฏิเสธหรือหลีกเลี่ยงการ 'เข้ามา' ของรัฐได้ เพราะรัฐได้สถาปนาสถาบันใหม่ๆ ลงมาครอบงำวิถีชีวิตของผู้คนแทบจะทุกมิติ โดยเฉพาะมิติของการศึกษา ซึ่งเริ่มมีพระราชบัญญัติการประถมศึกษา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ และมิติของการปกครองที่สามารถรวบอำนาจได้เบ็ดเสร็จ โดยการสร้างระบบที่ทำให้ผู้คนรู้สึกว่ารัฐสามารถสอดส่องควบคุมทุกคนได้อย่างใกล้ชิดทั่วถึง เช่นการสำมะโนประชากรและตั้งนามสกุล เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ เป็นต้น

ในชุมชนที่การรวมตัวค่อนข้างแน่นเหนียวอย่างชุมชนชาวนาในบริเวณลุ่มทะเลสาบนี้ กล่าวได้ว่าระบบความสัมพันธ์ที่แน่นอนประการหนึ่งก็คือ ระบบเครือญาติโดยสายเลือด อย่างไรก็ตาม ด้วยเหตุที่สภาพกดดันทางการปกครองและเศรษฐกิจทำให้เกิดการหนีระบบไพร่และภาษี จนมีการรวมกลุ่มอพยพออกไปแสวงหาที่ทำกินและที่ตั้งชุมชนใหม่ๆ ขึ้น ก็น่าจะเป็นจุดเริ่มต้นของระบบเครือญาติที่มีประวัติศาสตร์ชุมชนร่วมกันซึ่งมีความหมายต่อความต่อเนื่องของสำนักเครือญาติในยุคหลังจากนี้ด้วย

๕) ภาพสะท้อนจากวรรณกรรม

แม้เมืองนครศรีธรรมราชจะเคยเป็นอาณาจักรที่ยิ่งใหญ่ในจิตสำนึกของประวัติศาสตร์ไทย แต่ก็เป็นความยิ่งใหญ่ของเมืองแห่งพระพุทธศาสนามากกว่าความยิ่งใหญ่ในอำนาจทางการเมืองหรือในฐานะของราชอาณาจักร กษัตริย์นครศรีธรรมราชโบราณจึงเป็นที่กล่าวขวัญถึงในแง่ของผู้อุปถัมภ์พระพุทธศาสนามากกว่าจะเป็นผู้ปราดเปรื่องในเชิงการเมืองและการทหาร ซึ่งความเป็นจริงข้อนี้ได้สะท้อนออกมาเป็นอัตลักษณ์ของวรรณกรรมแห่งลุ่มทะเลสาบประการหนึ่งคือ ไม่พบว่ามียุทธประณามพจน์ของวรรณกรรมเรื่องใดที่แสดงถึงความยิ่งใหญ่ของเมืองและความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์หรือเจ้าเมืองโดยไม่อิงอยู่กับหลักคำสอนและความเชื่อทางพระพุทธศาสนา แต่จะเป็นบทประณามพจน์กล่าวถึงพระพุทธเจ้า พระรัตนไตร ฝับริยบุรุษ ครุฑมอ พ่อแม่ และครูอาจารย์ เสียมากกว่า

การตัดขาดจากเมืองและ/หรือสัญลักษณ์อันเป็นตัวแทนของการปกครองทางโลกย์ (กษัตริย์/เจ้าเมือง) ดังกล่าวนี้นี้ แม้อาจเหมือนจะแสดงให้เห็นว่ากวีแห่งลุ่มทะเลสาบมองชุมชนของเขาว่าเป็นอิสระจากอาณาจักรหรือศูนย์กลางทางการเมืองการปกครอง แต่เมื่อพิจารณาถึงสถานะของกวีที่อาจกล่าวได้ว่าส่วนใหญ่จะเติบโตและมีประสบการณ์ในการสร้างสรรค์งานวรรณกรรมในบริบทความสัมพันธ์ของ 'ระบบกัลปนา' ภาพสะท้อนจากวรรณกรรมดังกล่าวจึงย่อมแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวนากับ 'วัด' ซึ่งเป็นสถาบันทางสังคมที่เป็นตัว

แทนอำนาจรัฐ ภาพสะท้อนที่แสดงให้เห็นถึงการตัดขาดจากสัญลักษณ์อันเป็นตัวแทนของการปกครองดังกล่าวจึงน่าจะเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงความขัดแย้งระหว่างสถาบันทางศาสนากับอำนาจรัฐในท้องถิ่นมากกว่าที่จะเป็นการขัดแย้งหรือไม่ยอมรับอำนาจรัฐดังที่ผ่านมา

ความซับซ้อนของความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับชุมชนที่ผ่านทางวัด งานวรรณกรรมที่กล่าวถึงความเชื่อและหลักธรรมคำสอนทางพุทธศาสนาจึงสะท้อนให้เห็นถึงอำนาจหรือผลของการกระทำที่ได้รับการตอบแทนด้วย “การตกนรก” “การขึ้นสวรรค์” หรือการได้ไปเกิดใน “โลกพระศรีอารีย์” อันเป็นความไฝฝันในเชิงธรรมานุภาพ ทำให้วรรณกรรมของชุมชนลุ่มทะเลสาบสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของชาวนาอย่างแยกไม่ออก การสร้างสรรค์วรรณกรรม (ในรูปของการคัดลอก) ตลอดจนการเผยแพร่ (ในรูปของการอ่าน การสวด และการขับ) จึงสัมพันธ์กับวิถีทางของการไปสู่มรรคผลในเชิงธรรมะเหล่านั้น ในแง่นี้วรรณกรรมกับวิถีชีวิตของผู้คนในบริเวณลุ่มทะเลสาบยุคก่อนทศวรรษ ๒๔๗๐ จึงสะท้อนผลต่อกันอย่างกลับไปกลับมาโดยไม่อาจแยกแยะออกได้ว่าสิ่งใดเป็นอิทธิพลต่อสิ่งใดมากน้อยกว่ากัน

นอกจากนี้ วิถีชีวิตที่สัมพันธ์กับวรรณกรรมดังกล่าวนี้ยังเห็นได้จากความเปลี่ยนแปลงของ ‘แก่นสาร’ ที่ผู้คนรอบทะเลสาบนิยมคัดลอกลงหนังสือชุดต่อกันมาจนเกิดเป็นต้นฉบับเฉพาะถิ่นขึ้นมามากมายฉบับ จากต้นฉบับซึ่งเก่าแก่ที่สุดเมื่อเทียบกับต้นฉบับหลังสุด ก็พบว่าแก่นสารของวรรณกรรมเรื่องนั้นได้เปลี่ยนแปลงไปแล้วตามการเปลี่ยนแปลงของสำนึกสังคม เช่น ความเปลี่ยนแปลงของ ‘มรรคที่เคยมีน้ำหนักเหนือผล’ ในวรรณกรรมลุ่มทะเลสาบสมัยอยุธยาเรื่องพระปรมัตถ์ ได้เปลี่ยนไปสู่ ‘ผลที่ถูกให้น้ำหนักเหนือมรรค’ ในวรรณกรรมเรื่องเดียวกันเมื่อคัดลอกมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น เป็นอาทิ ทำให้เราเชื่อได้ว่าวรรณกรรมเหล่านี้ถูกเคลื่อนย้ายไปสู่เมืองหลวงและถูกปรับเปลี่ยนไปเป็นวรรณกรรมของเมืองหลวง และได้เผยแพร่กลับเข้าสู่ชุมชนลุ่มทะเลสาบในยุคต้นรัตนโกสินทร์

ภายหลังการปฏิรูปการปกครองแผ่นดินแล้ว การศึกษาในระบบโรงเรียนก็เน้นการปลูกฝังวัฒนธรรมส่วนกลางโดยให้เรียนภาษาไทยกลางขึ้นในบริเวณลุ่มทะเลสาบ การเรียน ‘ขอม-บาลี’ และ ‘ขอม-ไทย’ ซึ่งเคยเป็นสื่อของวัฒนธรรมการเรียนรู้ดั้งเดิมของชุมชนจึงถูกกีดกันออกไป รูปแบบวรรณกรรมใหม่ๆ ในชุมชนลุ่มทะเลสาบจึงเกิดขึ้นตามความนิยมของภาคกลาง ในห้วงเวลานี้วรรณกรรมประเภท “หนังสือวัดเกาะ” ที่เข้าสู่ชุมชนลุ่มทะเลสาบพร้อมๆ กับระบบการศึกษาในโรงเรียนก็ได้กลายเป็นวรรณกรรมยอดนิยมของชุมชนชาวนา การสวดและการขับซึ่งเคยใช้วรรณกรรมหนังสือชุดในท้องถิ่นก็เปลี่ยนมาเป็นวรรณกรรมหนังสือเล่มของสุนทรภู่และกวีจากภาคกลางคนอื่นๆ วรรณกรรมของนักประพันธ์ท้องถิ่น

เริ่มให้ความสำคัญกับคำประณามพจน์ที่เน้นชื่นชมความอลังการของเมืองและบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ ชาวนาผู้เสพวรรณกรรมเริ่มคุ้นเคยกับการกางหนังสือเล่มเพื่อขับหรือสวด “หนังสือวัดเกาะ” จากภาคกลางจึงมาแผ่อิทธิพลเหนือการสร้าง เสพ และเผยแพร่วรรณกรรมของกลุ่มทะเลสาบ ยังผลให้เกิดนักประพันธ์ท้องถิ่นกลุ่มใหม่ๆ เช่น กวีชาวบ้าน นักปราชญ์ท้องถิ่น ฯลฯ กลับมีร่องรอยอิทธิพลของวรรณกรรมจากภาคกลางได้ชัดเจน พวกเขาเริ่มเคยชินกับการอ่านหนังสือเล่มเพื่อสั่งสมความรู้ด้านการประพันธ์และสร้างแรงบันดาลใจในการประพันธ์ วิธีชีวิตของวรรณกรรมท้องถิ่นกลุ่มทะเลสาบในห้วงเวลานี้จึงไม่ต่างไปจากวิถีชีวิตทางสังคมและเศรษฐกิจของผู้คนที่ถูกดึงเข้าไปสู่ร่มเงาของอำนาจทางการเมืองการปกครองของรัฐมากขึ้นตามลำดับ

ภาพสะท้อนของความสัมพันธ์ทางวรรณกรรมดังกล่าวข้างต้นแสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงเศรษฐกิจสังคมระหว่างชุมชนกลุ่มทะเลสาบกับรัฐที่อำนาจรัฐได้พยายามเข้ามาครอบงำความคิดของผู้คนในชุมชนได้อย่างกระชับแน่นเพิ่มขึ้นตามลำดับ และนำไปสู่กระบวนการใช้วรรณกรรมเป็นเครื่องมือในการปลูกฝังสำนึกทางเศรษฐกิจในช่วงทศวรรษ ๒๔๗๐ เป็นต้นมา

จากปัจจัยหลายประการที่ส่งผลถึงการเปลี่ยนแปลงของวิถีแห่งเศรษฐกิจและวิถีแห่งวัฒนธรรมของชุมชนในบริเวณกลุ่มทะเลสาบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเกิดเส้นทางคมนาคมที่สำคัญคือรถไฟสายใต้และเรือเมล์ในบริเวณทะเลสาบเมื่อประมาณทศวรรษ ๒๔๖๐ ปัจจัยดังกล่าวส่งผลให้การแลกเปลี่ยนค้าขายและการเดินทางของผู้คนคึกคักขึ้น ซึ่งส่งผลให้การแลกเปลี่ยนผลผลิตขยายวงกว้างออกไป อย่างไรก็ตาม ระบบการผลิตเพื่อการค้าก็ยังคงเป็นไปในลักษณะวงแคบ กล่าวคือการผลิตเพื่อการค้ายังอยู่ในระยะเริ่มพัฒนาการ ในช่วงดังกล่าวคนจีนอพยพได้เริ่มบุกเบิกที่ดินสำหรับการผลิตข้าวเพื่อขายอย่างจริงจัง แต่เมื่อนโยบายรัฐบีบบังคับก็จำเป็นต้องเลิกฐานะผู้ผลิตมาเป็นผู้ค้าขายแทน ขณะเดียวกันชุมชนในที่ต่างๆก็เริ่มขยายขยายออกด้วยเงื่อนไขของการเพิ่มของพลเมือง ที่ดินถูกจับจองบุกเบิกเป็นที่เพาะปลูกข้าว ย่างเข้าสู่ทศวรรษ ๒๔๗๐ ปากลำน้ำต่างๆที่ไหลลงทะเลสาบเป็นแหล่งรับซื้อข้าวและมีโรงสีเกิดขึ้นทั่วไป ทางบกกระหว่างตรัง-พัทลุงได้ถูกเปิดออกโดยการเกณฑ์ผู้คน

อย่างไรก็ตามในช่วงก่อนทศวรรษ ๒๔๗๐ นั้น เป็นช่วงเวลาที่เชื่อได้ว่าชุมชนยังดำเนินอยู่ในวิถีแห่งเศรษฐกิจแบบใช้แรงงานสมาชิกในครอบครัวและแรงงานสัตว์ ยังไม่แบ่งงานกันทำ และยังไม่มียาชีพที่ชัดเจน (คนหนึ่งอาจมีทักษะหลายอย่าง เพาะปลูก หาปลา จับสัตว์ หรือทำหัตถกรรม เป็นต้น) จากการศึกษาโดยใช้แนวคิดหรือทฤษฎีของนักวิชาการที่

เคยลงพื้นที่ศึกษาในชุมชนอื่นๆ รวมทั้งหลักฐานจากเอกสาร และและข้อมูลภาคสนามมา
เป็นฐานของแนวคิด จึงสามารถสรุปลักษณะเศรษฐกิจของชุมชนหมู่บ้านบริเวณลุ่มทะเลสาบ
ได้ว่ามีลักษณะเศรษฐกิจแบบ 'ผลิตเพื่อกินเพื่อใช้-เพื่อให้-และทำบุญ ที่เหลืออาจขายบ้าง'
และมีลักษณะทางสังคมวัฒนธรรมแบบ 'ช่วยเหลือแลกเปลี่ยนแรงงานแบ่งปันผลผลิต' ซึ่ง
หากจะมองในมิติของการเมืองการปกครองท้องถิ่นก็อาจเรียกได้ว่า 'ยุคบุกเบิก' โดยเฉพาะ
ในช่วงทศวรรษ ๒๔๖๐-๒๔๗๐ จะเริ่มเกิดความสั่นไหวและมองเห็นภาพการค้าและกิจ
กรรมการผลิตเพื่อขายที่ชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงทศวรรษ ๒๔๗๐ นี้มีหลักฐาน
ระบุแหล่งผลิตผลไม้บางชนิดที่เป็นที่ต้องการของตลาด สะท้อนให้เห็นถึงลักษณะการผลิต
เพื่อการค้าว่าได้เริ่มขึ้นในบริเวณลุ่มทะเลสาบสงขลาแล้ว

๓.๒. ยุคการเปลี่ยนผ่าน (ทศวรรษ ๒๔๗๐-๒๕๐๐)

แม้ว่าการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นจะลำดับเหตุมาจากปัจจัยภายนอกเป็นประการสำคัญ และแม้ว่าเรื่องราวหรือเหตุการณ์ต่างๆไม่ว่าในระดับประวัติศาสตร์ชาติหรือประวัติศาสตร์โลกที่ลำดับเข้ามา จะมีผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลงของท้องถิ่นอย่างไม่สามารถปฏิเสธได้ แต่มิได้หมายความว่าเหตุการณ์เหล่านั้นจะมีผลกระทบและ/หรือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในท้องถิ่นอย่างต่อเนื่องในทันทีหรืออย่างไม่มีเงื่อนไขเสมอไป หากในแต่ละท้องถิ่นซึ่งมีปัจจัยพื้นฐานที่แตกต่างกันออกไปย่อมมีเงื่อนไขที่แตกต่างกันอย่างหลากหลาย เหตุการณ์หนึ่งจึงอาจมีผลกระทบต่อท้องถิ่นต่างๆในระดับที่แตกต่างกัน หรือบางเหตุการณ์อาจไม่ก่อผลกระทบในระดับที่เป็นนัยยะสำคัญแต่ประการใด ในขณะที่อีกหลายเหตุการณ์ต้องอาศัยเวลาและความพร้อมของปัจจัยภายใน จึงจะก่อให้เกิดผลกระทบหรือก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในท้องถิ่นหนึ่งๆได้ ทั้งนี้นอกจากจะต้องใช้เวลาในการสะสมทางปริมาณเพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางคุณภาพแล้ว ในแต่ละพื้นที่หรือในแต่ละท้องถิ่นที่มีความใกล้เคียงกัน ก็ยังต้องใช้เวลาในการเริ่มต้นและการคลี่คลายขยายตัวที่ต่างกันอีกด้วย

ดังนั้น นอกจากจะต้องทำความเข้าใจกับเรื่องราวหรือเหตุการณ์ในฐานะของปัจจัยที่จะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในท้องถิ่นแล้ว ยังต้องทำความเข้าใจกับระยะเวลาตลอดถึงลักษณะและความเข้มข้นของการปฏิสัมพันธ์ระหว่างท้องถิ่นกับปัจจัยนั้นๆอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งปัจจัยภายนอกซึ่งต้องอาศัย 'เวลา' และ 'พัฒนาการ' ในระยะและระดับหนึ่งก่อนที่จะส่งผลกระทบถึงท้องถิ่น ไม่ว่าจะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นโดยตรง หรือส่งผลกระทบต่อปัจจัยภายใน และปัจจัยภายในจะส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในท้องถิ่นอีกต่อหนึ่งก็ตาม

ประการสำคัญ การเปลี่ยนแปลงต้องอาศัย 'ระยะเวลา' ในการ 'เปลี่ยนผ่าน' หรือการสะสมทางปริมาณก่อนจะเกิดผลทางคุณภาพที่สามารถอธิบายได้ว่า 'โครงสร้าง' ของชุมชนหรือท้องถิ่นนั้นได้ 'เปลี่ยนแปลง' ไปแล้ว ซึ่งในทางทฤษฎีเชื่อว่าการเปลี่ยนแปลงนั้นจะส่งผลแก่กัน ระหว่างโครงสร้างพื้นฐานหรือโครงสร้างทางเศรษฐกิจกับโครงสร้างส่วนบนหรือโครงสร้างทางวัฒนธรรม

ปัจจัยที่จะส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงของชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบ (ได้ส่อเค้ามมาแล้วตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๖๐) ก็ย่อมต้องการ 'ระยะเวลา' และ 'ระดับพัฒนาการ' ใน 'การเปลี่ยนผ่าน' ก่อน 'การเปลี่ยนแปลง' เช่นกัน ในกรณีนี้ชุมชนบริเวณลุ่มทะเลสาบใช้เวลาไม่น้อยกว่า ๔ ทศวรรษ คือ ตั้งแต่ทศวรรษ ๒๔๗๐ ถึงทศวรรษ ๒๕๐๐ เป็นอย่างน้อย